

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ
(2003 – 2004)**

Διπλωματική Εργασία

Θέμα: Προπαγάνδα στους νεότερους χρόνους. Το σοβιετικό υπόδειγμα.

Επιμέλεια
Έλλη Χριστούλα

Επιβλέπων καθηγητής: **Δ. Δημηρούλης**
Τριμελής επιτροπή αξιολόγησης: **Δ. Δημηρούλης, Σ. Ροζάνης, Μ. Ψύλλα**

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	4
Μέρος Α': Προπαγάνδα και νεωτερικότητα	
Εισαγωγή.....	10
1. Προπαγάνδα στους Νεότερους Χρόνους.....	11
2. Το Νεωτερικό Υποκείμενο και η Κατασκευή Μύθων.....	20
3. Νόμοι και Αρχές Προπαγάνδας.....	30
4. Γλώσσα και Εικόνα στην Υπηρεσία της Προπαγάνδας.....	40
Συμπεράσματα.....	49
Μέρος Β': Η Σοβιετική Προπαγάνδα	
Εισαγωγή.....	54
1. Το Λενινιστικό Μοντέλο Προπαγάνδας.....	55
2. Τα Προπαγανδιστικά Μνημεία.....	61
3. Ο Σοβιετικός Τύπος.....	64
4. Λογοκρισία και Αυτοκριτική.....	67
5. Η Ερυθρή Πέμπτη Φάλαγγα.....	71
5.1. Το Ινστιτούτο 631.....	74
5.2. Οι Επαγγελματίες Ρώσοι Αρχιανατροπείς.....	78
6. Η Επίσκεψη Κρούτσεφ στις ΗΠΑ: Veni, Vidi, Vici?.....	83
7. Επιχείρηση «Αρωματισμένες Ερωτικές Επιστολές».....	87
Συμπεράσματα.....	91
Επίλογος.....	100
Παράρτημα: Εικόνες προπαγάνδας στους νεότερους χρόνους.....	106
Βιβλιογραφία.....	129

Πρόλογος

Η προπαγανδιστική δράση συνίσταται στην συγκροτημένη κι επίμονη μεθόδευση μηχανισμών υποβολής της ευρείας μάζας με σκοπό την αποικρυστάλλωση μιας ιδέας στην συνείδηση αυτής. Για την επιτυχή διεκπεραίωση τούτης της αποστολής προβάλλονται με επιδεξιότητα οραματισμοί και δοξασίες που, ακόμα κι αν αντιβαίνουν της εμπειρικής πραγματικότητας, η δύναμή τους να προκαλούν το δημόσιο αίσθημα επιφέρει την καθοδήγηση της κοινής γνώμης. Σ' αυτό ακριβώς το σημείο συνίσταται η διαφοροποίηση της προπαγάνδας αφενός μεν από την διαφήμιση, που αποβλέπει στην εξυπηρέτηση εμπορικών σκοπών, αφετέρου δε από την διαφώτιση, που αφορά στην θεωρητική ανάλυση και διάδοση ιδεών. Η προπαγανδιστική δράση εμπίπτει ουσιαστικά στην έννοια της ζύμωσης, που περιλαμβάνει την ενεργό κινητοποίηση του πλήθους για την προαγωγή και την ενστάλαξη της υπηρετούμενης ιδέας, την επικράτηση μονομερούς επιχειρηματολογίας που καταλήγει σε ανίερη εξυπηρέτηση ίδιων συμφερόντων. Μέσω της ενσυνείδητης χρήσης του εντοπισμού της προσοχής, την επίκληση «αυθεντιών» και την ειμετάλλευση στερεότυπων αντίληψεων, ο προπαγανδιστής επιδιώκει την κατασκευή μιας απατηλής πραγματικότητας, ενός τεχνητού κλίματος επίπλαστης ομοθυμίας, εντός του οποίου φανερές και λανθάνουσες μορφές μαζικής υποβολής αποπροσανατολίζουν τα ανθρώπινα υποκείμενα μέχρι το σημείο ηθελημένης τύφλωσης.

Πολύ πριν τους νεότερους χρόνους, η συστηματική ενεργοποίηση προπαγανδιστικών μηχανισμών εντοπίζεται ήδη στην εποχή της Αρχαίας Ελλάδας. Η τέχνη της πλάνης, που στηρίζεται σε θρησκευτικά-ιδεολογικά στοιχεία, αναπτύσσεται από το ιερατείο των Δελφών, του οποίου οι χρησμοί ασκούν εντονότατη κοινωνικοπολιτική επιρροή σε ολόκληρο τον

τότε γνωστό κόσμο. Από την άλλη πλευρά, κατά την προδημοκρατική περίοδο, ο Πεισίστρατος μετέρχεται επιδέξια της προπαγάνδας του ψεύδους: χρησιμοποιεί την Φύη μεταμφιεσμένη σε Αθηνά κατά την θριαμβευτική είσοδό του στην πόλη εγείροντας το θρησκευτικό συναίσθημα του πλήθους, σκηνοθετεί δολοφονική απόπειρα εναντίον του εξασφαλίζοντας την προστασία της φρουράς των «κορυνηφόρων», με την οποία υποτάσσει εντέλει τους Αθηναίους. Στα χρόνια της δημοκρατίας η προπαγάνδα περιορίζεται στην τέχνη της ρητορείας, εντούτοις η τακτική των σοφιστών να ποιούν τον «ήττονα» λόγο «κρείττω» αποτελεί την πρώτη ενσυνείδητη εφαρμογή προπαγανδιστικής δράσης.

Στα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ., ο Φίλιππος της Μακεδονίας εκμεταλλεύεται την εκτεταμένη φιλειρηνική κίνηση που αναπτύσσεται στην Αθήνα μετά την ισχυροποίηση της Θήβας, προκειμένου να οργανώσει με πλήρη συνείδηση σκοπών και μέσων την «εκ των έndon» ανατροπή των αντιπάλων του. Αφήνοντας τεχνηέντως να διαρρεύσουν φήμες σχετικά με το αήττητο της Μακεδονικής Φάλαγγας φροντίζει να γίνουν γνωστές οι συντριβές των πόλεων που αντιστάθηκαν στην ισχύ του. Χειριζόμενος επιμελώς το ανθρώπινο συναίσθημα επιτυγχάνει την κυριαρχία της Μακεδονίας στον ελληνικό χώρο, της οποίας την επέκταση αναλαμβάνει εξίσου αποτελεσματικά ο Αλέξανδρος. Εφαρμόζοντας κατά κόρον την προπαγανδιστική τακτική της «πρόσθετης πράξης» και του αιφνιδιασμού, τούτος καταφέρει να καθυποτάξει τον περσικό λαό, αφού προηγουμένως τον έχει πείσει ότι δεν έρχεται στην χώρα του ως κατακτητής ή τιμωρός, αλλά ως φορέας ενός ανώτερου πολιτισμού. Προς επίρρωση των διακηρυσσόμενων υποσχέσεων επιδεικνύει υποδειγματική συμπεριφορά στην οικογένεια του Δαρείου, του οποίου τον δολοφόνο διώκει για να τιμωρήσει παραδειγματικά. Πέραν αυτού οικειοποιείται συνήθειες της περσικής ζωής, ενώ ο ομαδικός γάμος 30.000 στρατιωτών του με αυτόχθονες συντρόφους διασκεδάζει όποιες εναπομείνασες υποψίες του αντιπάλου ολοκληρώνοντας την άρση της ψυχοδιανοητικής του αντίστασης.

Από τον Πεισίστρατο μέχρι τον Αλέξανδρο οι εφαρμογές σχεδίων μαζικής αποπλάνησης εκκινούν από βαθιά γνώση των λειτουργιών της ανθρώπινης ψυχικής συσκευής, επί της οποίας θεμελιώνεται και η πολιτική των Ρωμαίων για την εδραίωση της αυτοκρατορίας τους. Μέσω του

έντεχνου συνδυασμού θεσμών κι ανθρώπινης ψυχολογίας, η ρωμαϊκή προπαγάνδα αναλαμβάνει να επιβάλει την ιδέα της ανωτερότητας της Ρώμης προβάλλοντας ως πλεονέκτημα την συμμετοχή των λαών σε μία ομοσπονδία υπό την σκέπη αυτής. Η τακτική αυτή αποτελεί έμπρακτη εφαρμογή των προπαγανδιστικών νόμων της «αυθεντίας» και της «ελπίδας» με σκοπό την κατασκευή του μύθου της «θείας καταγωγής» και την προσωπολατρία του αυτοκράτορα. Ο πολιτικός σκοπός της αποθέωσης αυτού είναι η δημιουργία ενός συμβόλου ενότητας, που χρησιμοποιεί το θρησκευτικό συναίσθημα για την εξασφάλιση της εθνικής συνοχής. Προς την ίδια κατεύθυνση πρωτοεμφανίζονται στην Ρώμη προπαγανδιστικές αφίσες, ενώ επί Ιουλίου Καίσαρα ανθεί η λεγόμενη «εφημερίδα του τοίχου» (*Acta Diurna*) για την διάχυση μονομερών πληροφοριών, που εξυπηρετούν τα συμφέροντα της κεντρικής εξουσίας.

Με την ανάδυση της ανατολικής αυτοκρατορίας και τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Κωνσταντινούπολη, τις προπαγανδιστικές πρακτικές της Ρώμης διαδέχονται οι μηχανισμοί μαζικής υποβολής του Βυζαντίου. Τούτοι λαμβάνουν τη μορφή της πολιτικής ορθοδοξίας, η οποία στηρίζεται αφενός μεν στην προβολή του θρησκευτικού δόγματος, αφετέρου δε στην τελετουργική παράδοση. Εντός αυτού του πλαισίου η ρωμαϊκή τακτική της αποθέωσης του αυτοκράτορα λαμβάνει μία άλλη μορφή, προσαρμοσμένη στις απαιτήσεις της νέας θρησκείας. Το επιβλητικό τελετουργικό, οι θριαμβευτικές λιτανείες κι ο ρόλος του αυτοκράτορα κατά την Θεία Λειτουργία συντείνουν στην ταύτιση της βασιλικής δύναμης με την ευρέως αποδεκτή ιδέα της πίστης, γεγονός που προσδίδει στον κοσμικό ηγέτη «αερά» χαρακτηριστικά. Στο Βυζάντιο η εκμετάλλευση του μεταφυσικού ενστίκτου διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο για την αποτελεσματική έκβαση του προπαγανδιστικού αγώνα, από την στιγμή που καταβάλλεται κάθε δυνατή προσπάθεια συσχέτισης της θρησκείας με την πολιτική εξουσία, προκειμένου να αποκτήσει η τελευταία ακατάλυτη ισχύ.

Η μεταφυσική αναφορά δεν εξαντλείται ωστόσο στην περίπτωση της βυζαντινής προπαγάνδας. Συστηματική χρήση, άλλοτε φανερή άλλοτε πάλι υπό λανθάνουσα μορφή, εντοπίζεται στους νεότερους χρόνους, την απαρχή των οποίων σηματοδοτεί ο αναγεννησιακός ουμανισμός του 16^{ου} αιώνα κι ο Διαφωτισμός του 18^{ου} αιώνα αντίστοιχα. Ήδη από τον 11^ο

αιώνα η εδραίωση της πολιτικής δύναμης του παπισμού στην δύση συνιστά άμεση εκμετάλλευση του μεταφυσικού ενστίκτου. Πέραν όμως των περιπτώσεων απευθείας επίκλησης του «θείου», καθόλη την διάρκεια της νεωτερικότητας επαναλαμβάνεται η υποδήλωση της εσχατολογίας, που θέλγει τις μάζες αναιρώντας την λογική σκέψη. Κατά τον τρόπο αυτό η επίκληση του «επερχόμενου παραδείσου» μετουσιώνεται σε κοινωνική δικαιοσύνη και οικονομική ισότητα, ενώ εξαίρονται οι «μεσσιανικές» ιδιότητες κάποιων ατόμων που «ειδωλοποιούνται», για να υπηρετηθούν κατόπιν πιστά από τον αποπροσανατολισμένο όχλο.

Η μεταφυσική αναζήτηση των ανθρώπινων υποκειμένων δημιουργεί πρόσφορο έδαφος για την καλλιέργεια προπαγανδιστικών μύθων, εντούτοις οι νεωτερικές μεθοδεύσεις μαζικής υποβολής εφαρμόζονται σε κάθε περίπτωση κατά τρόπο, ώστε να εξυπηρετούνται οι τρέχουσες ανάγκες. Στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας η σταχυολόγηση παραδειγμάτων ληφθέντων ως επί το πλείστον από τον ευρωπαϊκό χώρο (Κεφ.1 «Προπαγάνδα στους Νεότερους Χρόνους») αποβλέπει στον εντοπισμό αφενός μεν του τρόπου δόμησης του νεωτερικού υποκειμένου, του αποδέκτη του προπαγανδιστικού μηνύματος, αφετέρου δε του μηχανισμού επί του οποίου θεμελιώνεται η τέχνη της μυθοπλασίας (Κεφ.2. «Το Νεωτερικό Υποκείμενο και η Κατασκευή Μύθων»). Κατόπιν αυτού επιχειρείται η περιγραφή των θεμελιωδών νόμων και αρχών που διέπουν τις πρακτικές μαζικής αποπλάνησης (Κεφ.3 «Νόμοι και Αρχές Προπαγάνδας»), ενώ δεν παραλείπεται η αναφορά στην συνδρομή της γλώσσας και της εικόνας στην επίσπευση της πρόσληψης του προπαγανδιστικού μύθου από τα ανθρώπινα υποκείμενα (Κεφ.4. «Γλώσσα και Εικόνα στην Υπηρεσία της Προπαγάνδας»).

Μετά την ολοκλήρωση της διερεύνησης των βασικών χαρακτηριστικών της προπαγάνδας στους νεότερους χρόνους, το δεύτερο μέρος της εργασίας επικεντρώνεται στη μελέτη του σοβιετικού υποδείγματος. Εκκινώντας από τη λενινιστική προπαγάνδα, που σηματοδοτεί την έναρξη των σοβιετικών μηχανισμών μαζικής υποβολής (Κεφ.1 «Το Λενινιστικό Μοντέλο Προπαγάνδας»), ιδιαίτερη μνεία γίνεται στα προπαγανδιστικά μνημεία και την συμβολή τους στην συγκρότηση ενιαίας και συνεκτικής σοβιετικής ταυτότητας (Κεφ.2 «^{Τα} Προπαγανδιστικά Μνημεία»), καθώς και στον ρόλο του τύπου στα πλαίσια του

προπαγανδιστικού αγώνα (Κεφ.3 «Ο Σοβιετικός Τύπος», Κεφ.4 «Λογοκρισία κι Αυτοκριτική»). Εντός των συνόρων το αυστηρά περιχαρνωμένο σοβιετικό υποκείμενο υφίσταται αδιάλειπτα την επίδραση της αγιτπροπ, την στιγμή που στο εξωτερικό μεθοδεύεται η υπονόμευση του καπιταλιστικού συστήματος μέσω της ψυχροπολεμικής τακτικής της ανατροπής (Κεφ.5 «Η Ερυθρή Πέμπτη Φάλαγγα»). Από το 1948 δύο αυστηρά οργανωμένα δίκτυα ανατροπών (Κεφ.5.1. «Το Ινστιτούτο 631», Κεφ.5.2. «Οι Επαγγελματίες Ρώσοι Αρχιανατροπείς») εργάζονται πυρετωδώς εφαρμόζοντας τις αρχές της απόκρυφης προπαγάνδας κατά τρόπο αποτελεσματικό, γεγονός που αποδεικνύεται από το παρασκήνιο της επίσκεψης Κρούτσεφ στις ΗΠΑ (Κεφ.6 «Η Επίσκεψη Κρούτσεφ στις ΗΠΑ: Veni, Vidi, Vici?»). Στις υπηρεσίες των δικτύων αυτών το Κρεμλίνο θέτει κάθε μέσο, που είναι σε θέση να διευκολύνει την δράση τους, όπως λ.γ. το κέντρο πλαστογράφησης του Πανκόφ (Κεφ.7 «Επιχείρηση Αρωματισμένες Επιστολές»), έως την πτώση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» το 1989, όταν η άρση των απαραίτητων προϋποθέσεων συντήρησης του σοβιετικού μύθου θα σημάνει το τέλος της εντός και εκτός συνόρων σοβιετικής προπαγάνδας.

Μέρος Α': Προπαγάνδα και νεωτερικότητα

Απρίλιος του 1914. Ο δούκας της Ρουάν μετέρχεται της ρητορικής τέχνης, προκειμένου να υποβάλει το συγκεντρωμένο πλήθος των Βρετόνων. Ph © L Illustration/ Sygma

Εισαγωγή

Οι καταβολές της προπαγάνδας στους νεότερους χρόνους εντοπίζονται στους μεθοδευμένους μηχανισμούς υποβολής της ανθρώπινης συνείδησης που εφαρμόζονται τον 11^ο και 12^ο αιώνα. Και μολονότι στις μεσαιωνικές πρακτικές αποδίδεται κυρίως θρησκευτικός χαρακτήρας, γεγονός που τις διαφοροποιεί φαινομενικά από την πολιτική προπαγάνδα της νεωτερικότητας, η συνειδητοποίηση του ουσιώδους ρόλου τους ως οργάνων επιβολής της παπικής εξουσίας αίρει τη μεταξύ τους διαφορά. Υπό το πρίσμα αυτό η Congregatio de Propaganda Fide του Πάπα Γρηγορίου του 13^{ου} θα μπορούσε να θεωρηθεί πρόδρομος του «Γραφείου του Πνεύματος» της Convention ή του υπουργείου Προπαγάνδας και Διαφώτισης του Γκαίμπελς. Άλλωστε και τα τρία αυτά όργανα συνίστανται σε θεσμούς που, μέσω της επιδέξιας χρήσης των κατάλληλων τεχνικών και της τήρησης προσεκτικών κανόνων, αποβλέπουν στην επιβολή ηθελημένων ιδεών που γεννούν μια απατηλή πραγματικότητα, την αυταπάτη των ειδώλων.

1. Προπαγάνδα στους Νεότερους Χρόνους

Ο όρος προπαγάνδα χρησιμοποιείται για πρώτη φορά από τον Πάπα Γρηγόριο τον 13^ο, ο οποίος κατά την διάρκεια των ετών 1572 – 1585 συσκέπτεται με τρεις καρδινάλιους στην επιτροπή *Congregatio de Propaganda Fide* (Συνέλευση προς Διάδοση της Πίστης), αποστολή της οποίας είναι η μελέτη μεθόδων και λήψη μέτρων για την όσο το δυνατό αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση της Μεταρρύθμισης. Ωστόσο ο Πάπας Κλημέντιος ο 8^{ος} είναι αυτός που καθιστά την επιτροπή αυτή θεσμό, ενώ στις 22 Ιουνίου 1622 η Βούλα *Inscrutabili Divinae* του Πάπα Γρηγορίου του 14^{ου} επαναπροσδιορίζει την δομή και την λειτουργία της επιτροπής προβλέποντας την ύπαρξη μια κεντρικής διοίκησης 29 καρδινάλιων, των οποίων η κινητοποίηση απλώνεται σε Ευρώπη και Αμερική. Το πανίσχυρο αυτό προπαγανδιστικό όργανο επιφορτίζεται με την ευθύνη να ελέγχει την πνευματική ζωή της Εκκλησίας, και για να φέρει σε πέρας την «εργή» αυτή αποστολή, χρησιμοποιεί μία πληθώρα θεμιτών και αθέμιτων μέσων. Στο όνομα του ενός και μοναδικού δόγματος πραγματοποιεί πολύγλωσσες δημοσιεύσεις, λογοκρίνει, παρακολουθεί κρυφά αιρετικούς. Με το πρόσχημα της φιλευσπλαχνίας εισχωρεί σε νοσοκομεία και φυλακές, ενώ δεν παραλείπει να επιβραβεύει με χρηματικά ποσά και άλλων μορφών διευκολύνσεις τους προτεστάντες που παλιννοστούν στον καθολικισμό¹.

Μολονότι η απαρχή των νεότερων χρόνων σηματοδοτείται από τον αναγεννησιακό ουμανισμό του 16^{ου} αιώνα, τον οποίο ολοκληρώνει ο Διαφωτισμός του 18^{ου} αιώνα, η προπαγάνδα στην νεωτερικότητα εντοπίζεται εν σπέρματι ήδη στον 11^ο και 12^ο αιώνα αντίστοιχα. Τότε αναδύεται ως εκκολαπτόμενη πολιτική δύναμη της δύσης ο παπισμός, που καταβάλλει συντονισμένες προσπάθειες άσκησης επιρροής στην συνείδηση και τις πράξεις

¹ R. Jackall, *Propaganda*, Macmillan, Hampshire: 1995, σελ. 1,9.

των ανθρώπων υποκειμένων. Στην υπηρεσία της μεσαιωνικής προπαγάνδας τίθενται σε πρώτη φάση κείμενα, όπως το *Libelli de lite* που προορίζεται για ομιλίες από άμβωνος, αλλά και το έργο του Αβελάρδου «Διάλογος μεταξύ φιλοσόφου, Εβραίου και Χριστιανού» (γύρω στα 1130), όπου αναπτύσσονται κατά τρόπο διαλεκτικό θέσεις κι αντιθέσεις. Μύθοι, ποιήματα και ιστορίες θαυμάτων χρησιμοποιούνται επίσης κατά κόρον για την ενεργοποίηση των κατάλληλων μηχανισμών υποβολής, ενώ δεν παραλείπεται η συσυστήρηση κάθε μορφής τέχνης, όταν λ.χ. ο πάπας ζητά από καλλιτέχνες να τον ζωγραφίσουν ανάμεσα στην Παρθένο, τον Ιησού ή του Αγίου, προκειμένου να επιτευχθεί ο απαραίτητος συσχετισμός ιδεών. Η χειραγώγηση του δημόσιου αισθήματος μεθοδεύεται από μία καλά οργανωμένη κεντρική διοίκηση, όργανα της οποίας καθίστανται οι επίσκοποι κι οι ιερείς, όχι ασφαλώς επειδή διδάσκουν την χριστιανική πίστη, αλλά διότι την χρησιμοποιούν στην υπηρεσία μιας πολιτικής σκοπιμότητας.

Η απειλή της κόλασης, ο φόβος του αναθέματος, η υπόσχεση του αιώνιου παράδεισου κι η αυθεντία του Θείου Λόγου καθίστανται όπλα μοναδικής ισχύος της παπικής προπαγάνδας, εντούτοις η σύσταση της Ιεράς Εξέτασης τον 13^ο αιώνα αποτελεί το πλέον αποτελεσματικό όργανό της. Ο ρόλος της είναι διττός και συνίσταται αφενός μεν στην εξόντωση των αιρετικών, αφετέρου δε στην αποθάρρυνση κάθε επίδοξου υπονομευτή της εκκλησιαστικής απολυταρχίας. Το κύριο μέσο που χρησιμοποιεί για την επιτυχία της αποστολής της είναι η αβεβαιότητα, καθώς τα θύματά της δεν γνωρίζουν ακριβώς ούτε την κατηγορία, η οποία τους προσάπτεται, ούτε ποιες πράξεις θεωρούνται κολάσιμες. Έτσι διατηρείται ζωντανό σε όλους το αίσθημα της ενοχής κι επικρατεί παντού η δύναμη του διάχυτου τρόμου. Από την άλλη πλευρά οι ιεροεξεταστές φροντίζουν να στιγματίσουν τον κατηγορούμενο εξαναγκάζοντάς τον ακόμα και με βασανιστήρια να προβεί σε «ομολογία», να αναγνωρίσει δηλαδή τα σφάλματά του σε δημόσια δήλωση. Σκοπός της τακτικής αυτής είναι η απομόνωσή του από την κοινωνία, προτού οδηγηθεί στο θεαματικό τελετουργικό της «πράξης πίστης» (*auto-da-fe*), πριν το τρομερό κήρυγμα του ιεροεξεταστή που επισείει την πανταχού παρούσα απειλή παρασύροντας επιδέξια το ποίμνιο να συμμετάσχει στο ομαδικό μίσος.

Η προπαγάνδα στο μεσαίωνα αποτελεί μια μορφή έκφρασης της παπικής εξουσίας που επιθυμεί να επιβληθεί πολιτικά, δίχως ωστόσο να έχει την δυνατότητα να απευθυνθεί ευρέως στα ανθρώπινα υποκείμενα, από την στιγμή

που οι τεχνικές δυνατότητες της εποχής για μαζική ενημέρωση είναι ανύπαρκτες. Έτσι μεθοδεύονται συγκεκριμένες πρακτικές, η επιτυχία των οποίων εξαρτάται ουσιαστικά από τις δεξιότητες και τα τεχνάσματα κάποιων ευρηματικών προσωπικοτήτων. Τούτη η κατάσταση αλλάζει άρδην τον 15^ο αιώνα, καθώς η εφεύρεση της τυπογραφίας κι η Μεταρρύθμιση προσφέρουν αντίστοιχα νέες δυνατότητες στην ανάπτυξη της προπαγάνδας, καθώς και νέα κίνητρα ως προς τον ανταγωνισμό των ιδεολογιών. Το έντυπο φθάνει πλέον στα ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού, καθίσταται «αυθεντία» και συντείνει στην ανάδυση της κοινή γνώμη. Η Μεταρρύθμιση χρησιμοποιεί τα έντυπα προς όφελός της, ως πρώτης τάξης ορμητήριο απ' όπου είναι σε θέση να αναπτύξει την πολεμική της αντιμετωπίζοντας σθεναρά τις διώξεις. Κατόπιν της επικράτησής του εντούτοις, ο Λούθηρος επαναπροσδιορίζει την σχέση του με τον έντυπο λόγο. Σε αυτόν αποδίδεται πλέον διδακτικό περιεχόμενο και μαζί με τα θεατρικά δρώμενα, τα λαϊκά τραγούδια και άλλες εναπομείνουσες μεσαιωνικές συνήθειες αποβλέπει στην κάθαρση της ανθρώπινης συνείδησης, το κεντρικό θέμα γύρω από το οποίο αναπτύσσεται η λουθηρανική προπαγάνδα.

Οι πρώτες εφημερίδες παρουσιάζονται σχεδόν ταυτόχρονα στην Ολλανδία, την Αγγλία και την Γερμανία στις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Στην Γαλλία εκδίδεται το 1631 η Gazette του Theophraste Renaudot, την σημασία της οποίας ως μέσο προπαγάνδας αντιλαμβάνεται ευθύς αμέσως ο Ρισελιέ θέτοντάς την υπό τον απόλυτο έλεγχό του. Η μεγάλη ωστόσο έκρηξη του έντυπου λόγου πραγματοποιείται τον 18^ο αιώνα, όταν οι διαφωτιστές χρησιμοποιούν φυλλάδια, βιβλία και λιβέλους για την διάδοση των νέων, αντιμοναρχικών και ουμανιστικών ιδεών. Στα χέρια των φιλοσόφων του Διαφωτισμού, των οποίων το έργο ξεκινά το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα για να ανθίσει μετά το 1750, το έντυπο καθίσταται ένα θεμελιώδες σημασίας μέσο αφύπνισης της ανθρώπινης συνείδησης κι ενεργοποίησης της κριτικής σκέψης. Τα «Φιλοσοφικά Γράμματα» του Βολταίρου, τα «Περσικά Γράμματα» και το «Πνεύμα των νόμων» του Μοντεσκιέ, τα έργα του Ρουσσώ επαναπροσδιορίζουν την έννοια της πολιτικής, της θρησκευτικής πίστης, της ηθικής ευρύτερα, υπό το ρασιοναλιστικό πρίσμα του Ορθού Λόγου. Οι αυθαιρεσίες του παπικού ολοκληρωτισμού οδηγού τους Diderot, H  lvetius και Holbach στην αμφισβήτηση της ύπαρξης του Θεού, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των διαφωτιστών εκφράζει την πίστη του στο «Υπέρτατο Ον»². Και μολονότι ο

² Δ. Παντελοδήμος, *Histoire de la Civilisation Française du XVIIIe Siècle*, Αθήνα: 1995, σελ.109.

αναλφαβητισμός αποτελεί τη μεγαλύτερη τροχοπέδη ως προς την ευρεία διάδοση των διαφωτιστικών ιδεών, κάθε μέσο έκφρασης των τελευταίων καταφέρει εντέλει να επηρεάσει την ανθρώπινη συνείδηση, επιδρώντας καταλυτικά στην δημιουργία της αστικής τάξης, της οποίας η γόνιμη προετοιμασία θα οδηγήσει στην επιτυχία της Γαλλικής Επανάστασης.

Μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα η προπαγάνδα απευθύνεται σ'ένα κοινό που την υφίσταται παθητικά, εντούτοις μετά το 1789 τα ανθρώπινα υποκείμενα ανταποκρίνονται ενεργώς στην δράση της. Δεδομένης της ταχείας ανάπτυξης των τεχνικών μέσων, η επίδραση του προπαγανδιστή διαπερνά όλα τα κοινωνικά στρώματα καθιστώντας τα ικανά να αποκτήσουν συνείδηση της καινοφανούς πραγματικότητας. Μετά την Γαλλική Επανάσταση, της οποίας αφετηρία υπήρξε η κατάλυση της απόλυτης μοναρχίας και η εγκαθίδρυση της κυριαρχίας του λαού, ο εκδημοκρατισμός επιφέρει τον πολυκομματισμό. Οι Γιρονδίνοι, οι Ορεινοί, οι Ιακωβίνοι κι οι βασιλόφρονες εμπλέκονται ενεργά στην μεθόδευση όσο το δυνατό αποτελεσματικότερων πρακτικών άσκησης επιρροής, προκειμένου να προσελκύσουν οπαδούς για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους. Ο ριζικός μετασχηματισμός του πολιτικού τοπίου απαιτεί καθοδήγηση σύμφωνα με αξίες που προβάλλονται για πρώτη φορά: την αξία της «παράδοσης» έρχεται να αντικαταστήσει η αξία της «προόδου», οι αξίες της «πατρίδας», της «ελευθερίας», της «ισότητας» και της «αδελφότητας» ακυρώνουν την παλιά αξία της «πίστης προς τον βασιλιά». Το πρόγραμμα διδασκαλίας των σχολείων αναπροσαρμόζεται δίνοντας έμφαση στις νέες αυτές αξίες, ενώ οι καλλιτέχνες αναλαμβάνουν την ιερή αποστολή να απευθυνθούν στις μάζες και να τις ενθουσιάσουν με ελπιδοφόρες ιδέες. Η επικράτηση ωστόσο των ιδεών αυτών ευνοείται στην παρούσα φάση κυρίως από την ζωτική ανάγκη του πληθυσμού να συμμετάσχει στην πολιτική και ηθική αναμόρφωση του τοπίου απορροφώντας κατά συνέπεια κάθε προσπάθεια της προπαγάνδας της Επανάστασης.

Το πρώτο οργανωμένο γραφείο προπαγάνδας δημιουργείται στην Γαλλία στις 18 Αυγούστου του 1792. Τούτο ονομάζεται «Γραφείο του Πνεύματος», υπάγεται στο γαλλικό Υπουργείο Εσωτερικών κι η αποστολή του συνίσταται στην μεθοδική αντιμετώπιση της αντεπανάστασης. Παράλληλα ιδρύεται ο θεσμός των «κομισάριων» και «αντιπροσώπων του λαού», που αποστέλλονται σε όλη την επικράτεια για να οργανώσουν ομιλίες, κατά την διάρκεια των οποίων επεξηγείται και δικαιολογείται αληθοφανώς κάθε απόφαση

της Convention. Ισχυρό όπλο της προπαγάνδας αποτελούν επίσης οι λέσχες, οι λεγόμενες «sociétés de pensée», οι οποίες ελέγχονται ευθέως από την κυβερνητική εξουσία. Πέραν όμως αυτού η Επανάσταση ανακαλύπτει για πρώτη φορά τη μεγάλη προπαγανδιστική δύναμη που ενέχει η εφεύρεση ενός «εχθρού», μέσω του οποίου επιτυγχάνεται η αποκρουστικότητα οποιασδήποτε ηθελημένης ιδέας στην κοινή γνώμη. Στο πρόσωπό του υποστασιοποιούνται όλα τα δεινά της ατομικής και κοινωνικής ζωής, κατά συνέπεια η εξόντωσή του επιφέρει την κάθαρση από κάθε σύμπλεγμα κατωτερότητας ή ενοχής, καθώς και την εύκολη απαλλαγή της κεντρικής εξουσίας από την ευθύνη των λαθών της. Μια τέτοια περίπτωση μαζικής εκτόνωσης εις βάρος του «αποδιοπομπαίου τράγου» υπήρξε η δίωξη των αντικυβερνητικών εφημερίδων που οργανώνεται απ' το Directoire και ολοκληρώνεται με τις συλλήψεις και τις εκτελέσεις την 18^η Φρυκτινόρ (4 Σεπτεμβρίου 1797), η οποία έμεινε στην ιστορία γνωστή ως η «νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου των δημοσιογράφων»³.

Τον 19^ο αιώνα αναπτύσσεται μία προπαγανδιστική πρακτική που επαναλαμβάνεται πολλές φορές, ελαφρώς διαφοροποιημένη, καθόλη την διάρκεια της νεωτερικότητας. Πρόκειται για το πρότυπο της «προσωπολατρίας», που σημαδεύεται από την χαρισματική προσωπικότητα του Ναπολέοντα. Χρησιμοποιώντας ως σημείο αναφοράς το παράδειγμα της επιβολής γοήτρου και μεγαλείου του Roi – Soleil, ο Βοναπάρτης οργανώνει ένα ολόκληρο σώμα πρακτόρων που φροντίζουν να επιβάλλουν στην ανθρώπινη συνείδηση το μύθο του παντοδύναμου και πεφωτισμένου αυτοκράτορα. Οι νίκες δεν παρουσιάζονται πλέον ως αποτέλεσμα στρατηγικής, αριθμών και δυνάμεων, αλλά αποδίδονται ευθέως στο μεγαλοφυή ηγέτη. Για πρώτη φορά, μετά από σχεδόν ένα αιώνα, η κεντρική εξουσία επαναφέρει στο προσκήνιο την εκκλησία για την ικανοποίηση των πολιτικών της σκοπών. Ο κλήρος παρουσιάζει τον Ναπολέοντα ως «εκλεκτό του Θεού», τα γενέθλιά του γίνονται θρησκευτική εορτή, ενώ διδάσκεται από άμβωνος ότι, όπως ο Ιησούς είναι «σωτήρ ψυχών», τούτος καθίσταται «σωτήρ σωμάτων». Ο ίδιος υπηρετεί πιστά την θεωρία του «φαίνεσθαι» υιοθετώντας ένα ιδιαίτερο τρόπο συμπεριφοράς, στάσεις, χειρονομίες, ενδυμασία, μεγαλοπρεπείς τελετές και σκηνοθεσία του χώρου. Τα πάντα πρέπει να καταμαρτυρούν πως είναι ο ήρωας που εστάλη από το Πεπρωμένο για να εκφράσει την εθνική βούληση, προκειμένου να παρασυρθεί η κοινή γνώμη στην απόλυτη προσωπολατρία.

³ Malet et Isaac, L' histoire, Les Révolutions 1789 - 1848, Marabout, Paris: 1960, σελ.109.

Εντός αυτού του πλαισίου ο τύπος διαδραματίζει έναν πολύ σημαντικό ρόλο στην κατασκευή και επιβολή του ναπολεόντειου μύθου. Χρησιμοποιείται έντεχνα ήδη από την εκστρατεία της Ιταλίας, όταν ο ίδιος ο αυτοκράτορας εκδίδει δύο δελτία τύπου που διανέμονται στους στρατιώτες του, ενώ ο αδερφός του Λουκιανός δημοσιεύει το φυλλάδιο «Παραλληλισμός μεταξύ Καίσαρος, Κρόμβελ και Βοναπάρτη». Κι ενώ στην αρχή ο Ναπολέοντας αποφεύγει να επιβάλει επίσημα την λογοκρισία διατυμπανίζοντας ότι η ελευθερία του τύπου είναι η μεγαλύτερη κατάκτηση του 19^{ου} αιώνα, το 1810 θεσπίζεται ειδική επιτροπή λογοκρισίας (*Direction Générale de l'Imprimerie et de la Librairie*), η οποία επιδιώκει να καταστήσει υποχείριό της ολόκληρη την πνευματική ζωή της εποχής. Οι δύο ένθερμοι πολέμιοι του καθεστώτος, Mme de Stael και Chateaubriand, υφίστανται διώξεις, ενώ εν έτει 1811 εξακολουθούν να εκδίδονται μόνο τέσσερις εφημερίδες στο Παρίσι, τις οποίες η κεντρική εξουσία έχει ασφαλώς φροντίσει να χειραγωγήσει απόλυτα⁴. Ο Ναπολέοντας γνωρίζει πολύ καλά πως για να εξασφαλίσει την επικράτησή του πρέπει, πέρα από την επιβολή του μεγαλείου και του γοήτρου, να εφαρμόσει επιθετική προπαγάνδα εις βάρος των υπαρκτών και εν δυνάμει αντιφρονούντων. Μισό σχεδόν αιώνα αργότερα φαίνεται πως η τακτική αυτή αγνοείται πλήρως από τον επίδοξο διάδοχό του Ναπολέοντα τον Γ', ο οποίος δείχνει εντελώς αδύναμος να αντιμετωπίσει την ενεργό δράση και τον μηχανισμό μαζικής προπαγάνδας με δημόσιες ομιλίες και διανομή έντυπου υλικού της σοσιαλιστικής κίνησης, γεγονός που τον οδηγεί μοιραία στην πολιτική συντριβή.

Οι συνθήκες που επικρατούν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αναθερμαίνουν την προπαγανδιστική κίνηση. Μιας πρώτης τάξης ευκαιρία για να συμβεί αυτό δίνεται από τον Α' Παγκόσμιος Πόλεμος. Η Γερμανία αναθέτει την προπαγάνδα της σε δύο αυτόνομες διοικητικές οντότητες, το Υπουργείο Εσωτερικών και το Γενικό Επιτελείο αντίστοιχα. Η κίνηση αυτή αποδεικνύεται εσφαλμένη, καθώς υπονομεύει ουσιαδώς την διοικητική ενότητα του προπαγανδιστικού μηχανισμού. Το 1917 ο Λούντερντοφ αναλαμβάνει συντονισμένη προσπάθεια για να αποκαταστήσει το κλονισμένο ηθικό του στρατεύματος. Προς αυτή την κατεύθυνση δεν προβαίνει στην επίθεση εναντίον ενός υπαρκτού ή και ανύπαρκτου εχθρού, αλλά περιορίζεται στο να υπερτονίζει τις αρετές του γερμανικού λαού, δίχως να παραλείπει την εκμετάλλευση του

⁴ Ο.π. σελ. 155.

μεταφυσικού ενστίκτου με μεγαλόστομες δηλώσεις («Ο Θεός είναι με την Γερμανία!»). Οι πρακτικές αυτές αποβαίνουν ατελέσφορες, γεγονός που επιβεβαιώνει για ακόμα μια φορά τις αρνητικές συνέπειες της αμυντικής προπαγάνδας.

Σε αντίθεση με την γερμανική τακτική της συγκεκριμένης περιόδου, η Αγγλία εισέρχεται στον προπαγανδιστικό στίβο με εντονότατη δραστηριότητα. Το 1916 ιδρύεται το επίσημο όργανό της Wellington House, το οποίο παίρνει το όνομά του από το κτίριο όπου στεγάζεται. Συστηματικότερη ωστόσο προπαγανδιστική δράση αναπτύσσεται όταν ο λόρδος Northcliff, ιδιοκτήτης των Times, τοποθετείται το 1918 επικεφαλής της Επιτροπής Πολιτικής Προπαγάνδας, η έδρα της οποίας βρίσκεται στο Crewe House. Χρησιμοποιώντας την τακτική εντοπισμού σε συγκεκριμένα γεγονότα κι όχι αφηρημένες ιδέες, αναπτύσσει την στρατηγική του επί δύο θεμελιωδών μέσων μαζικής χειραγώγησης, τον φόβο και την ελπίδα. Εκκινώντας από τον φόβο για την έξαρση της αμερικανικής ισχύος και την ελπίδα που γεννά η ιδέα της μελλοντικής λαμπρής συνεργασίας των λαών υπό την σκέπη της Κοινωνίας των Εθνών, το Crewe House αναπτύσσει μία επιθετική προπαγάνδα υπονόμευσης της αντίστασης του αναπάλου, η οποία αποφέρει πολύ θετικά αποτελέσματα. Ενδεικτική είναι η πρακτική προσεταιρισμού του εχθρού που χρησιμοποιεί ο Northcliff στην περίπτωση των Γερμανών. Τους διαβεβαιώνει πως, αν εντέλει ανατραπεί η υπαίτια των δεινών αυτοκρατορία του Β'Ράιχ, ο γερμανικός λαός δεν θα θεωρηθεί σε καμία περίπτωση ένοχος για τα κακώς κείμενα των εξουσιαστών του, εφαρμόζοντας με πανουργία μία τακτική που καταμαρτυρεί πως η έκβαση του Α' Παγκοσμίου πολέμου δεν κρίθηκε ουσιαστικά στο πεδίο της μάχης.

Πολύ πριν την λήξη των πολεμικών εχθροπραξιών ο Ουίλσον εκλέγεται το 1916 πρόεδρος των ΗΠΑ. Η κυβέρνησή του επιδιώκει την εμπλοκή στον πόλεμο, κατόπιν αυτού δημιουργείται μία κυβερνητική επιτροπή προπαγάνδας («Επιτροπή Κρηλ»), η οποία μέσα σε περίπου μισό χρόνο από την σύστασή της καταφέρει να μετατρέψει έναν απρόθυμο πληθυσμό σ ένα πολεμοχαρή λαό, που επιθυμεί διακαώς να λάβει μέρος στις πολεμικές εχθροπραξίες. Σημαίνοντα ρόλο στην επιτυχή αποστολή τούτης της προπαγανδιστικής τακτικής διαδραματίζουν οι «προοδευτικοί διανοούμενοι», οι αποκαλούμενοι από τον Lippman «εξειδικευμένη τάξη», που είναι σε θέση να χειραγωγήσουν την «συγχυσμένη αγέλη» μέσω της τρομοκρατίας και της

καλλιέργειας του φανατισμού⁵. Οι προπαγανδιστικές τακτικές που εφαρμόζονται την περίοδο αυτή στις ΗΠΑ, χρησιμοποιούνται και μετά το τέλος του πολέμου καταλήγοντας σ'έναν υστερικό «κόκκινο τρόμο», ο οποίος με την αρωγή των μέσων ενημέρωσης και το επιχειρηματικό κατεστημένο καταφέρει να συντρίψει τα συνδικάτα, να εξαλείψει την ελευθερία του τύπου και της πολιτικής έκφρασης.

Από την άλλη πλευρά ένα χρόνο μετά την λήξη των εχθροπραξιών του Α' Παγκοσμίου Πολέμου η Ρωσική Επανάσταση του 1917 κηρύσσει την έναρξη ενός εξαιρετικά καλά μεθοδευμένου προπαγανδιστικού μηχανισμού. Η προπαγάνδα των μπολσεβίκων θεμελιώνεται ιδεολογικά επί της μαρξιστικής σκέψης, για να εξελιχθεί σ'ένα πανίσχυρο όργανο υποβολής και καθοδήγησης των ανθρώπινων υποκειμένων. Χρησιμοποιώντας αρχικά την πολιτική των «αποκαλύψεων – καταγγελιών» και τα συνθήματα, αναπτύσσει προϊόντος του χρόνου μία επιθετική στρατηγική, των γνωστή αγιτιπροι, η οποία διευρύνεται εντός του ψυχροπολεμικού τοπίου στον πόλεμο της ανατροπής του αντισοβιετικού εχθρού στην έδρα του τελευταίου.

Τόσο η αποτελεσματικότητα της προπαγάνδας των συμμάχων της entente – cordiale, και κυρίως της Αγγλίας, όσο και ο συναγερμός που σημάνει ο Λένιν με την Οκτωβριανή Επανάσταση, καλλιεργούν το κατάλληλο έδαφος για την ανάδειξη του χιτλερικού παραδείγματος. Ο Χίτλερ καλείται να ανορθώσει το καταβεβλημένο και ταπεινωμένο από τους εξουθενωτικούς όρους της Συνθήκης των Βερσαλλιών γερμανικό λαό. Ο πληθωρισμός, η ανεργία, η γενικότερη κρίση έχουν οδηγήσει τους Γερμανούς σε απόγνωση, έχουν επομένως δημιουργήσει τις απαραίτητες ψυχικές εντάσεις που ευνοούν την επιβολή μιας ηθελημένης ιδέας και, κατά συνέπεια, τον αποπροσανατολισμό της κοινής γνώμης. Τα στερεότυπα δεν αργούν να κατασκευαστούν: όχι εξάρτηση από τους ξένους εκμεταλλευτές του πάλαι ποτέ ένδοξου γερμανικού έθνους, άμεση εξόντωση του εχθρού, υπερβολική έξαρση της φυλετικής υπεροχής ως ψυχολογικό αντιστάθμισμα στην άδικη ήττα και την ηθική εξαθλίωση.

Εκφοβισμός και τρομοκρατία, προσωπολατρία κι ενθουσιασμός, πατριωτικός και ιδεολογικός, είναι τα ζητούμενα της χιτλερικής προπαγάνδας. Το 1933 ιδρύεται το υπουργείο Προπαγάνδας και Διαφώτισης, το οποίο αναλαμβάνει ο Γκαίμπελς. Με την καθοδήγηση αυτού οργανώνονται τα μαχητικά στοιχεία του κόμματος και κυρίως η νεολαία, η οποία

⁵ N. Chomsky, Προπαγάνδα και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, Πρίσμα, Αθήνα: 1992, σελ. 4 - 7.

εμπαιδεύεται με εξαιρετικά στενή πολιτική καθοδήγηση. Παράλληλα αναπτύσσεται ολόκληρη εκστρατεία συστηματικής γελοιοποίησης του αντιπάλου (καρικατούρες, αφίσες, τραγούδια), συνδυάζεται η επίδειξη δύναμης με αθλητικές εκδηλώσεις, επιλέγεται ακόμα και ειδικός φωτισμός στις εμφανίσεις του ηγέτη, τον οποίο, ως άλλο προφήτη, συνοδεύουν συχνά υποβλητικές κωδωνοκρουσίες⁶. Εμπνευσμένη από το ναζιστικό ιδεώδες η Leni Riefenstahl αποτυπώνει οπτικοακουστικά το εθνικιστικό ντελίριο με δύο κινηματογραφικές ταινίες. «Ο θρίαμβος της θέλησης» του 1935 με θέμα το συνέδριο των Εθνοσοσιαλιστών στη Νυρεμβέργη, καθώς και οι «Ολυμπιακοί Αγώνες» του 1936 που εμπνέονται από τους αντίστοιχους αγώνες του Βερολίνου, προσφέρονται ως μοναδικής ισχύος μέσα επίδειξης της ναζιστικής δύναμης ενισχύοντας αναμφίβολα την ορθότητα της κατασκευασμένης θέσης σχετικά με την φυλετική ανωτερότητα του γερμανικού λαού.

Το χιτλερικό υπόδειγμα δεν ολοκληρώνει ασφαλώς το φαινόμενο της προπαγάνδας στους νεότερους χρόνους. Άλλωστε και τα στοιχεία που παρατίθενται πριν απ' την αναφορά σε αυτό, δεν φιλοδοξούν να καλύψουν εξολοκλήρου τις νεωτερικές πρακτικές μεθόδευσης μαζικής υποβολής. Οι πληροφορίες του παρόντος κεφαλαίου αποτελούν ουσιαστικά σταχυολόγηση ενδεικτικών παραδειγμάτων προπαγανδιστικών τακτικών κυρίως του ευρωπαϊκού χώρου, που σκοπό έχουν τον εντοπισμό και την ανάδειξη του κεντρικού μηχανισμού επιβολής μιας ηθελημένης ιδέας και αποκρυστάλλωσής της στη συνείδηση του ανθρώπινου υποκειμένου. Κατόπιν αυτών, το συμπέρασμα που συνάγεται είναι πως σε καθεμία από τις προαναφερθείσες περιπτώσεις πάγια στρατηγική του ενεργού προπαγανδιστή της νεωτερικότητας είναι η παροχή υποσχέσεων που προσφέρουν ελπίδα, η κατασκευή μύθων που είναι σε θέση να παρασύρουν τα άτομα στην χειραγώγηση και τον αποπροσανατολισμό.

⁶ S. Tchakhotine, *Le Viol des Foules par la Propagande Politique*, Gallimard, Paris: 1963, σελ. 146-150.

2. Το Νεωτερικό Υποκείμενο και η Κατασκευή Μύθων

Στους νεότερους χρόνους το υποκείμενο θεμελιώνεται επί της σύλληψης του ανθρώπινου προσώπου ως ενός «ενιαίου» ατόμου, προικισμένου με την δύναμη του Λόγου, της συνείδησης και της δράσης. Το κέντρο αυτού αποτελείται από έναν εσωτερικό πυρήνα, την ταυτότητα του προσώπου, που πρωτοεμφανίζεται με την γέννηση του υποκείμενου, και αναπτύσσεται παράλληλα με αυτό παραμένοντας εντούτοις το ίδιο, συνεχές, ταυτισμένο με τον εαυτό του καθόλη την διάρκεια της ύπαρξής του. Και είναι τούτη η αίσθηση του εαυτού ως ολοκληρωμένου υποκειμένου, η αντίληψη της στέρεας και συνεκτικής ταυτότητας, που προσφέρει στα άτομα μία πάγια θεμελίωση στον κοινωνικό περίγυρο, καθώς επίσης και την δυνατότητα να τακτοποιούν, να αιτιολογούν και να επεξηγούν με γνώμονα την ορθολογικότητα ό,τι τίθεται κάθε φορά υπό κρίσιν ή αμφιβολία.

Το ανθρώπινο υποκείμενο με πάγιες ιδιότητες, καθώς και με μία ενιαία και ορθολογική αντίληψη της δικής του ταυτότητας και θέσης στην τάξη πραγμάτων κατέστη η αφετηρία των πρακτικών που διαμόρφωσαν τις νεωτερικές κοινωνίες εισάγοντας μία νέα μορφή ατομισμού. Οι μετασχηματισμοί που σηματοδότησαν την απαρχή τους νεωτερικότητας απελευθέρωσαν το άτομο από τους σταθερούς δεσμούς του με τις παραδόσεις και τις μέχρι πρότινος αναντίρρητα αποδεκτές, ελέω Θεού προκαθορισμένες, δομές. Κατόπιν της αποσύνθεσης της μεσαιωνικής κοινωνικής, οικονομικής και θρησκευτικής τάξης, η γέννηση του «αυριάρχου ατόμου» ανάμεσα στον αναγεννησιακό ουμανισμό του 16^{ου} αιώνα και στον Διαφωτισμό δύο αιώνες αργότερα καθίσταται μία εκ βάθρων ρήξης με το παρελθόν, η οποία θέτει σε κίνηση ένα εκ διαμέτρου αντίθετο κοινωνικό σύστημα. Η Μεταρρύθμιση και ο προτεσταντισμός απελευθερώνουν την ατομική συνείδηση από τους περιοριστικούς θεσμούς της Εκκλησίας θέτοντάς την απευθείας ενώπιον του Θεού, ο οποίος παύει πλέον να βρίσκεται

στο κέντρο του σύμπαντος. Στην θέση του ο αναγεννησιακός ουμανισμός τοποθετεί τον άνθρωπο, τον οποίο η επιστημονική πρόοδος προικίζει με την δυνατότητα και τα μέσα να διερευνά, να μελετά και να ανακαλύπτει τα μέχρι πρότινος μυστήρια της φύσης. Μία νέα έμφαση δίδεται πλέον στην προσωπική ύπαρξη εν τω μέσω μεταφυσικής αναζήτησης και σκεπτικισμού, την οποία ολοκληρώνει ο Διαφωτισμός με την εικόνα του ορθολογιστή, επιστήμονα ανθρώπου, του απελευθερωμένου από το δόγμα στοχαστικού, «αδιαίρετου» υποκειμένου, μιας ενιαίας οντότητα που δεν επιδέχεται περαιτέρω διαιρέσεις παραμένοντας ενική, διακριτή και ασφαλώς μοναδική.

Μολονότι μόλις τον 18^ο αιώνα κατέστη δυνατό να επικεντρωθούν οι ραγδαίες εξελίξεις της νεωτερικής ζωής στο «καρτεσιανό υποκείμενο»⁷ του Λόγου, προϋπόντος του χρόνου οι κοινωνίες καθίστανται ολοένα και πιο σύνθετες, γεγονός που οδηγεί στην εμφάνιση μιας περισσότερο κοινωνικής έννοιας του ανθρώπινου υποκειμένου. Τούτη η τελευταία έρχεται να επαναπροσδιορίσει την ενιαία κι αδιαίρετη ταυτότητα – προίκα του Διαφωτισμού απεικονίζοντας την αυξανόμενη πολυπλοκότητα του σύγχρονου κόσμου, καθώς και την συνειδητοποίηση ότι ο περίφημος εσωτερικός πυρήνας του υποκειμένου δεν είναι εντέλει αυτόνομος και αυτόρκης, από την στιγμή που διαμορφώνεται σε σχέση με τους «σημαντικούς άλλους», αυτούς που μεσολαβούν στο άτομο τις αξίες, τις σημασίες, τα σύμβολα και τον πολιτισμό. Η σύλληψη αυτή της διαδραστικής σχέσης εαυτού και περιβάλλοντος αμβλύνει την δυναμική του ορθολογικού ατομισμού ανάγοντας τον σχηματισμό της ταυτότητας στην αλληλεπίδραση του ανθρώπινου υποκειμένου με την κοινωνία. Το άτομο διατηρεί αναμφίβολα έναν εσωτερικό πυρήνα, η ουσία του οποίου είναι το «αληθινό εγώ». Εντούτοις ο πυρήνας αυτός δεν παραμένει αναλλοίωτος, καθώς διαμορφώνεται και τροποποιείται μέσα από τον συνεχή διάλογο με εξωτερικούς πολιτισμικούς κόσμους καθώς και τις ταυτότητες που αυτοί φέρουν.

⁷ Ο Ντεκάρτ θεωρεί ότι τα πράγματα πρέπει να εξηγούνται με την αναγωγή τους στα ουσιώδη στοιχεία τους – στα λιγότερα δυνατά κι ως εκ τούτου ανεπίδεκτα περαιτέρω αναγωγής στοιχεία. Κατόπιν αυτού υποθέτει δύο ξεχωριστές ουσίες, την χωρική (ύλη) και την σκεπτόμενη (νους). Στο κέντρο του «νους» τοποθετεί το άτομο, καθώς τούτο χαρακτηρίζεται από την ικανότητα να συλλογίζεται και να σκέπτεται, ενώ σ' αυτήν ακριβώς την στοχαστική του ικανότητα υποστασιοποιείται και ο λόγος ύπαρξής του (*Cogito, ergo sum*). Με αφετηρία την προαναφερθείσα θέση η έννοια του ορθολογικού, στοχαστικού και συνειδητού υποκειμένου που βρίσκεται στο κέντρο της γνώσης, παραμένει γνωστή ως «καρτεσιανό υποκείμενο».

S. Hall, Η Νεωτερικότητα Σήμερα, Σαββάλας, Αθήνα: 2003, σελ. 413 – 414.

Προϊούσης της νεωτερικότητας επανεξετάζεται ο διϋσμός της καρτεσιανής σκέψης, η έννοια του ορθολογικού υποκειμένου στο κέντρο της γνώσης. Το άτομο τοποθετείται πλέον σε ομαδικές διαδικασίες, εντός των οποίων διαπλάθεται αναπτύσσοντας κοινωνικές σχέσεις, ενώ αντιστρόφως κι οι ίδιες οι διαδικασίες διαμορφώνονται σύμφωνα με τους ρόλους που διαδραματίζουν στα πλαίσια τους τα ανθρώπινα υποκείμενα. Μεγάλες μάζες συγκεντρώνονται ολοένα και περισσότερο στις σύγχρονες κοινωνίες, η εκβιομηχάνιση επιφέρει ραγδαίες αλλαγές στον καθημερινό τρόπο ζωής, ενώ οι άνθρωποι αναγκάζονται να αναμειχθούν στους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς του σύγχρονου κράτους. Κατόπιν αυτών η ταυτότητα καλείται να αναλάβει μία αποστολή εικοινωνισμού του υποκειμένου, η οποία συνίσταται στην συμπληρωματικότητα του «εαυτού» και του κοινωνικού συστήματος, στην αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στο «εσωτερικό» (άτομο) και το «εξωτερικό» (κοινωνία), δύο διακριτών οντοτήτων που δεν παύουν ωστόσο να συνδέονται άμεσα μεταξύ τους.

Η σταθεροποίηση των ατόμων στο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον συνίσταται σε προβολή του εαυτού τους στον «δημόσιο» χώρο, η οποία επιτυγχάνεται εσωτερικεύοντας τις σημασίες και τις αξίες του περιβάλλοντος και καθιστώντας αυτές μέρος της ατομικής ταυτότητας. Για να συμβεί όμως αυτό πρέπει μεταξύ των ατόμων να έχει αναπτυχθεί μία κάποια μορφή πνευματικής επικοινωνίας. Τούτη αποτελεί την ικανή κι αναγκαία συνθήκη δημιουργίας εκείνης της σχέσης που είναι σε θέση να απηχήσει τόσο τις ατομικές όσο και τις ομαδικές παραστάσεις συνδέοντας ψυχοδιανοητικά τα ανθρώπινα υποκείμενα. Η ανάπτυξη της πνευματικής επικοινωνίας μεταξύ των ατόμων χαράσσει μία σαφή διαχωριστική γραμμή μεταξύ των πρωτόγονων και των σύγχρονων κοινωνιών σηματοδοτώντας την ανάδυση της «κοινής γνώμης», εντός της οποίας επάγεται η κοινωνική συνείδηση⁸. Είναι ανάγκη να υπογραμμισθεί πως η κοινή γνώμη αποτελεί μία οργανική λειτουργία της «εν κοινωνία» διαβίωσης των ατόμων, και όχι απλά μία κατάσταση συμφωνίας με τα κρατούνται ήθη και έθιμα, τα οποία, ως προϊόντα επηρεασμένων αντιλήψεων περί ηθικής, παρουσιάζουν μία σχετική στατικότητα. Τούτη τελεί αδιάλειπτα υπό την πίεση του ιστορικού πνεύματος της εποχής κατά την οποία διαμορφώνεται. Είναι σύμφυτη με αυτήν η ανάπτυξη ενός συναισθήματος ιστορικής ευθύνης, γεγονός

⁸ Ως κοινή γνώμη θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε το σύνολο των δοξασιών και των πεποιθήσεων των ατόμων όσον αφορά ζητήματα ευρείας δημοσιότητας, απόψεις δηλαδή σχετικές με θέματα που επηρεάζουν ή ενδιαφέρουν την κοινότητα στο σύνολό της
G. Gallup, A Guide to Public Opinion Polls, Princeton University Press, New York: 1948, σελ. 84.

που επιφέρει αναπόφευκτα την δημιουργία ενός ιδεολογικού πλέγματος εντός του οποίου αναπτύσσονται τα ομαδικά ιδεώδη, οι αρμοί που προεξοφλούν την συνεκτικότητα της κοινωνίας.

Με την ανάδυση της κοινής γνώμης επιτελείται ο θρίαμβος της ομάδας επί του ατόμου, της κοινωνικής συνείδησης επί του «αδιαίρετου» διαφωτιστικού εαυτού. Κατ'αυτόν τον τρόπο το νεωτερικό υποκείμενο εγκαταλείπει την «ενική» ταυτότητα για να αποκτήσει μία ολοένα και περισσότερο κοινωνική προσωπικότητα. Η πνευματική αλληλεπίδραση αποτελεί πρωτογενές στοιχείο του κοινωνικού βίου, καθιστάμενη κατά συνέπεια θεμελιώδης παράγοντας μορφοποίησης της κοινής γνώμης. Σε αυτήν οφείλεται η δημιουργία των κατάλληλων προϋποθέσεων για την «υπερπροσωπική» ψυχοδιανοητική εμπλοκή στα τεκταινόμενα και την ανάπτυξη του κοινωνικού πνεύματος. Δεν ικανοποιείται ασφαλώς από την απλή συνύπαρξη των υποκειμένων, αλλά ωθεί στην πνευματική επικοινωνία προεξοφλώντας την προσαρμολογή στην ομαδική πνευματική ατμόσφαιρα, τον συμβιβασμό εντέλει στο γενικό κλίμα.

Επακόλουθο της πνευματικής αλληλεπίδρασης των ατόμων είναι η ανάπτυξη της ομαδικής συνείδησης, η οποία αποτελεί αφενός μεν δευτερογενές στοιχείο του κοινωνικού βίου, αφετέρου δε ιδρυτικό στοιχείο της κοινωνικής ταυτότητας. Η ομαδική συνείδηση συνίσταται ουσιαστικά στο κοινωνικό πνεύμα και αποτελεί αναμφίβολα αναντίρρητο φαινόμενο της ανθρώπινης συμβίωσης: όπως στον σχηματισμό της ατομικής γνώμης συμμετέχει το σύνολο της προσωπικότητας του ατόμου, έτσι και κατά την διαμόρφωση της κοινής γνώμης, η ομαδική συνείδηση διαδραματίζει θεμελιώδη διαμορφωτικό ρόλο. Τα αποτελέσματα της ενεργούς ζωής μιας ανθρώπινης ομάδας, η γλώσσα, τα ήθη, τα έθιμα, η νομοθεσία, οι κοινές γνώσεις, τα σύμβολα και οι πεποιθήσεις εισέρχονται στο περιεχόμενο της ατομικής συνείδησης και το τροποποιούν ανάλογα, σε σημείο μάλιστα που πολλές φορές μπορεί να οδηγήσουν σε αναπόφευκτο κοινωνικό καταναγκασμό. Κατόπιν αυτού γίνεται ευνόητα αντιληπτό πως η κοινή γνώμη διαφοροποιείται από την έννοια του αθροίσματος των επιμέρους ατομικών γνωμών, καθώς αποτελεί μία αυθύπαρκτη λειτουργική οντότητα που, αν και υπόβαθρο της θεωρείται η παρθένα εξωτερικών επιρροών ατομική συνείδηση, είναι «καθαρό πλάσμα» της κοινωνικής ζωής⁹.

Η προσαρμολογή του ατομικού πνεύματος στο κοινωνικό, η ανάπτυξη δηλαδή της ομαδικής συνείδησης μέσω της πνευματικής αλληλεπίδρασης των

⁹ Π. Β. Σταματιάδης, *Η Κοινή Γνώμη*, Αθήνα: 1960, σελ. 35.

ατόμων, γεννά ομαδικές παραστάσεις που καλλιεργούν την ομαδική μνήμη, το τριτογενές στοιχείο του κοινωνικού βίου. Μέσω αυτής ενοποιείται η διανοητική ζωή της ομάδας, διασφαλίζεται ο γενικός προσανατολισμός, από την στιγμή που οι υποκειμενικές περί ηθικής αντιλήψεις εναρμονίζονται με τις κοινωνικές, γεγονός που ευνοεί τον ψυχικό σύνδεσμος μεταξύ των υποκειμένων. Εντός αυτού του πλαισίου το παρελθόν διαδραματίζει τον ρόλο της μήτρας παραστάσεων, που τροφοδοτεί την ομαδική μνήμη. Η πνευματική ζωή του νεωτερικού υποκειμένου συνδέεται άρρηκτα με τις μνημονικές εικόνες του παρωχημένου, ενώ ο χρόνος καθίσταται πραγματικός από την στιγμή που έχει να προσφέρει στην σκέψη ένα περιεχόμενο αποτελούμενο από μία ύλη γεγονότων. Έτσι η μνήμη του παρελθόντος αποκτά το στοιχείο της ιστορικότητας, κι ομαδική μνήμη δύναται ουσιαδώς να χαρακτηριστεί ιστορική.

Η επιρροή της ομαδικής μνήμης και του κοινωνικού πνεύματος στο νεωτερικό υποκείμενο καταδεικνύεται ολοφάνερα στην περίπτωση των στάσεων και ιδιαίτερα στην δημιουργία στερεότυπων αντιλήψεων. Τούτες οι τελευταίες αποτελούν *a priori* κατασκευασμένες γνωστικές κατηγορίες που συνδέονται με συγκεκριμένη συναισθηματική φόρτιση, καθώς και με ορισμένη τάση προς έκφραση συμπεριφοράς¹⁰. Υποστασιοποιούν σαφείς ή υπονοούμενες συλλήψεις του επιθυμητού επηρεάζοντας την επιλογή προτύπων, μέσων και δράσεων, καθώς σε αυτές εμπεριέχεται το βαθιά ριζωμένο στην επιθυμητή συμπεριφορά της κοινωνίας στοιχείο. Τα στερεότυπα δημιουργούνται και κατόπιν γιγαντώνονται μέσω της ενίσχυσης και της επανάληψης, είναι δυνατό να ανταποκρίνονται εν μέρει ή και καθόλου στην αλήθεια, επηρεάζουν την παρατήρηση, την κρίση όσον αφορά ζητήματα ηθικής και αισθητικής, χειραγωγούν την ατομική συνείδηση, κατευθύνουν τις πράξεις του ανθρώπινου υποκειμένου, προλειαίνοντας εντέλει το έδαφος για την κατασκευή μύθων.

Η κατασκευή ενός μύθου είναι άμεσα συνυφασμένη με τον εντοπισμό της προσοχής σε ένα μόνο τμήμα μιας ευρύτερης πραγματικότητας κι η ανάδειξη αυτού του τμήματος κατά τέτοιο τρόπο ώστε να γίνεται στο τέλος αποδεκτό ως «Όλο». Τούτο δεν είναι δύσκολο να συμβεί αν εκμεταλλευτεί κανείς με δεξιότητα μία γνωστική λειτουργία της ανθρώπινης νόησης, την διεξοδικότητα¹¹. Σύμφωνα με αυτήν το άτομο, λόγω της πεπερασμένης

¹⁰ Δ. Γεώργας, Κοινωνική Ψυχολογία Α', Αθήνα: 1995, σελ. 124.

¹¹ Η γνωστική λειτουργία της διεξοδικότητας διέπεται από τέσσερις κανόνες. Ο πρώτος είναι ο κανόνας της αμφισβήτησης, ο οποίος ζητά να μην γίνεται αποδεκτό τίποτα ως βέβαιο, εάν προηγουμένως δεν έχει αποκλειστεί η οποιαδήποτε αμφιβολία. Ο δεύτερος

δυνατότητας του για ταυτόχρονη και ταυτόχρονη αντίληψη του Όλου, προσπαθεί να συλλάβει την πραγματικότητα διεξοδικά, προχωρώντας δηλαδή βαθμιδόν από τμήμα σε τμήμα, από ιδέα σε ιδέα, από σχέση σε σχέση. Η διεξοδικότητα αποτελεί έναν εγγενή τρόπο λειτουργίας του ανθρώπινου λογικού και σε αυτήν οφείλεται η αποτελεσματικότητα του λογικού συλλογισμού και της επιστημονικής μεθόδου της επαγωγής. Με τους κατάλληλους ωστόσο χειρισμούς είναι δυνατό να την μπλοκάρει κανείς επιτυγχάνοντας τον εντοπισμό της προσοχής σε μία ηθελημένη ιδέα, η οποία δύναται να προωθηθεί αποτελεσματικά μέσω ενός τεχνηέντως κατασκευασμένου μύθου.

Ο μύθος στους νεώτερους χρόνους διαθέτει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, προκειμένου να καταστεί πιστευτός και κατά συνέπεια αποτελεσματικός. Είναι αποφασιστικός, ώστε να κινητοποιήσει άμεσα τα ανθρώπινα υποκείμενα, απόλυτος (διακρίνει με σαφήνεια και αυστηρότητα τα πράγματα σε «άσπρο» και «μαύρο», σε «καλό» και «κακό»), αδιάλλακτος (ένα είναι το «καλό», επομένως δεν υπάρχει άλλη λύση πέραν της προτεινόμενης από αυτόν), ενώ πρέπει τέλος να άπτεται άμεσα ή έμμεσα του μεταφυσικού ενστίκτου. Πρωτογενές δεδομένο του νεωτερικού υποκειμένου είναι το Άπειρο – Όλο, το οποίο κρίνεται εκ των πραγμάτων απροσδιόριστο από την ανθρώπινη νόηση. Κι όμως η τελευταία προβαίνει σε συγκεκριμένες ενέργειες προκειμένου τουλάχιστον να το οικειοποιηθεί: το θέτει σε χώρο, το κατατάσσει σε χρόνο και το προσαρμόζει σε ήδη υπάρχουσες γνωστικές κατηγορίες. Έτσι γίνεται αντιληπτή η πραγματικότητα ως αντικείμενο, το Όλο ως μέρος, στο οποίο μπορεί κανείς να εντοπίσει την προσοχή του. Πέραν όμως του κατακερματισμού της πραγματικότητας σε διακριτές κατηγορίες, η νόηση προβαίνει και στην σύναψη σχέσεων αιτιότητας μεταξύ των κατηγοριών αυτών, προκειμένου να ικανοποιηθεί εντέλει ο βαθύτερος πόθος του ανθρώπινου ψυχισμού, που δεν είναι άλλος από της συγχώνευση του «μεμονωμένου» ατόμου με το Άπειρο, η ικανοποίηση δηλαδή του μεταφυσικού ενστίκτου. Για το νεωτερικό υποκείμενο η Αλήθεια είναι το Όλο, κι όταν ποθεί να ολοκληρωθεί με την Απόλυτη Αλήθεια,

κανόνας είναι αυτός της ανάλυσης, σύμφωνα με τον οποίο κάθε πρόβλημα πρέπει να τεμαχίζεται σε όσο το δυνατό περισσότερα μέρη, καθένα απ' τα οποία πρέπει να εξετάζεται χωριστά, καθώς το ανθρώπινο λογικό δεν έχει την ικανότητα να συλλαμβάνει το παν σε μία ταυτόχρονη και ταυτόχρονη ενόραση (*intuition de tout à la fois*). Ο τρίτος κανόνας είναι αυτός της προοδευτικής επαγωγής, που απαιτεί η έρευνα να ξεκινά από τα απλά και κατόπιν να προχωρά στα περισσότερα σύνθετα. Τελευταίος κανόνας της διεξοδικότητας είναι αυτός της σύνθεσης, που συνίσταται στην αναδρομή και την απαρίθμηση (*dénombrement*) όλων ανεξαιρέτως των εξετασθέντων τμημάτων, ώστε να υπάρξει η βεβαιότητα ότι δεν παραλήφθηκε τίποτα από το πλέγμα των μεταξύ τους σχέσεων.

Ν.Α.Καλογερόπουλος, Η Προπαγάνδα Μέσον Βιασμού των Λαών, Γ.Σιδερης, Αθήνα: 1986, σελ.22.

αλλά νοιώθει πως αυτό δεν καθίσταται δυνατό, διαθέτει στον εαυτό του, ως μοναδική διέξοδο, την δυνατότητα να επικεντρώσει την προσοχή του αποκλειστικά σε ένα μέρος της πραγματικότητας και να επιλέξει να ζει με την αυταπάτη πως αυτό το μέρος, που καταλαμβάνει πλέον εξολοκλήρου το εποπτικό πεδίο της συνείδησης, είναι πράγματι το Όλο.

Εντός αυτού του πλαισίου σημαντικότερο ρόλο διαδραματίζει ο έντεχνος καθορισμός ενός μοναδικού «εχθρού», στο πρόσωπο του οποίου υποστασιοποιούνται τα κακώς κείμενα του κοινωνικού συστήματος. Η εφεύρεση ενός «εχθρού» αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κατασκευή μύθων και αποβλέπει στην επίτευξη δύο ψυχολογικών σκοπών. Αφενός μεν την εξάλειψη κάθε ευθύνης από τη μεριά των ημέτερων, αφετέρου δε την ενίσχυση του κοινωνικώς ανήκειν, του ομαδικού πνεύματος γύρω από το οποίο συσπειρώνεται η κοινή γνώμη. Για να συμβεί εντούτοις αυτό, πρέπει ο «εχθρός» να είναι συγκεκριμένος και αρκετά πλησίον ώστε το κοινό να μπορεί να τον αναγνωρίσει με ευκολία, δεν πρέπει να είναι υπερβολικά ισχυρός για να μην προκαλεί φόβο, να διαφέρει και να ξεχωρίζει από τον υποτιθέμενο «καλό κοινωνικό κύκλο», ενώ ταυτόχρονα να μην είναι τόσο καλά γνωστός προκειμένου να μπορεί εύκολα να κατηγορηθεί για οτιδήποτε μυστηριώδες. Πέραν αυτών, ο μύθος εναντίον του υποτιθέμενου εχθρού εδραιώνεται με μεγαλύτερη ευκολία, αν για τον τελευταίο εμφιλοχωρεί στην ομαδική συνείδηση μία σοβαρή προδιάθεση αντιπάθειας ή υποφίας, εάν δηλαδή το κατασκευασμένο στερεότυπο εφορμά από μία ήδη υπάρχουσα, παγιωμένη στην κοινωνική μνήμη στάση. Έτσι γιγαντώθηκε η στερεότυπη αντίληψη περί «Εβραίων» στην χιτλερική Γερμανία, ενώ τον ίδιο ρόλο διαδραμάτισαν κατά καιρούς οι έννοιες «μαύροι», «ξένοι» και «τσιγγάνοι».

Πρωταρχικός κανόνας της νεωτερικής τέχνης της μυθοπλασίας είναι η κατασκευή μιας ιδέας και κατόπιν η επιβολή αυτής μέσω της υψηλής έντασης και της συχνής επανάληψης. Τα διαδοχικά στάδια δημιουργίας της ιδέας είναι η προβολή της, η εκκόλαψή της στο συλλογικό ασυνείδητο και τελικά η αποικρυστάλλωσή της σε συνειδητό στόχο. Κι όταν τούτη έχει πλέον φτάσει με επιδέξιο τρόπο στο τελευταίο στάδιο επιβολής της, αυτό της αποικρυστάλλωσης, τότε καμία δύναμη, καμία νουθεσία, καμία λογική ανάλυση και ανυξοότητα δεν είναι σε θέση να την θίξουν. Σε καμία περίπτωση δεν καθίσταται δυνατό να τεθεί υπό την κρίση του ανθρώπινου υποκειμένου, από την στιγμή μάλιστα που η ίδια, ως πλέον παγιωμένη αντίληψη, γίνεται κριτήριο για οποιαδήποτε πράξη. Επί παραδείγματι, ο Στάλιν έκρινε την «αλήθεια» μιας επιστημονικής ή φιλοσοφικής πρότασης ανάλογα με το αν αυτή ήταν σε συμφωνία με το μαρξιστικό δόγμα του

ιστορικού υλισμού, όπως ακριβώς σε παλαιότερες εποχές ο ιεροεξεταστής καταδίκασε τον Γαλιλαίο παραβάλλοντας την θεωρία του στο αυστηρό γράμμα του νόμου των ιερών γραφών. Και στις δύο περιπτώσεις αποκρυσταλλωμένες ιδέες κατέστησαν ο γνώμονας στον οποίο όφειλε να προσαρμοστεί η ανθρώπινη συμπεριφορά, το επιβεβλημένο στερεότυπο που υπηρετήθηκε ως αυτοσκοπός αλλοιώνοντας την πραγματικότητα μέσα στην αχλή του υποτιθέμενου οράματος.

Η επίμονη, συνεχής και μακροχρόνια επιβολή μιας ιδέας αποτελεί αναμφίβολα έναν από τους κυριότερους παράγοντες επιτυχούς εμφύτευσης αυτής στην ανθρώπινη συνείδηση. Κι αν το βάθος της ρίζας μιας ιδέας στην κοινή γνώμη είναι ανάλογο με την διάρκεια και την ένταση της ψυχολογικής προεργασίας που κατέβαλε ο σχετικός μηχανισμός προώθησής της, η επιρροή της ενισχύεται αναμφίβολα από την συσχέτισή της με ήδη αποκρυσταλλωμένες αντιλήψεις, οι οποίες τροφοδοτούν με ομαδικές παραστάσεις την κοινωνική μνήμη. Με αφετηρία τα παραπάνω λαμβάνει χώρα το ψυχολογικό φαινόμενο της μίμησης, κατά το οποίο το ανθρώπινο υποκείμενο ορμώμενο από την βαθιά του ανάγκη να ανήκει σε μία πλειοψηφία, σ'έναν ευρύτερο κύκλο που συμμερίζεται και επιδοκιμάζει την γνώμη του, υιοθετεί αναντίρρηση την επιβαλλόμενη από το μύθο στάση. Έτσι το άτομο καθίσταται πειθήνιο όργανο μιας τεχνητής, επιβεβλημένης διαδικασίας, η οποία δεν δρα απλά ανενόχλητη από την ενσυνείδητη λογική δραστηριότητα, αλλά έχει την δύναμη να υπονομεύσει την διάνοια θέτοντας την σε ήσσονα μοίρα.

Απαραίτητη προϋπόθεση της επιτυχούς μυθοπλασίας είναι να προσφέρει διέξοδο στις κυρίαρχες ψυχικές εντάσεις του ανθρώπινου υποκειμένου, αφού πρώτα τις εντοπίσει σ'έναν δεδομένο τόπο και χρόνο. Τούτες συνδέονται με τους βασικούς πόθους κάθε ατόμου, η συνισταμένη των οποίων οδηγεί εντέλει στην ικανοποίηση του μεταφυσικού ενστίκτου. Κάθε πόθος συνιστά ένα σύμβολο με ιδιαίτερη συναισθηματική φόρτιση και θέση στο αξιακό σύστημα του υποκειμένου, επομένως είναι αναμενόμενο η ικανοποίησή του να προσφέρει ψυχική γαλήνη, ενώ αντίθετα η ματαιώσή του να επιφέρει μία κατάσταση οξείας ψυχικής έντασης. Από την στιγμή όμως που οι σκοποί – πόθοι δεν αθροίζονται σ'έναν πεπερασμένο αριθμό, οι ενδεχόμενες ψυχικές εντάσεις που μπορεί να ταλαιπωρήσουν το άτομο είναι εκ των πραγμάτων ατελείυτες. Θα μπορούσε να πει κανείς πως ολόκληρη η ζωή του ανθρώπου αποτελεί μία αλληλουχία ψυχικών εντάσεων, γεγονός του οποίου επωφελείται ο μύθος, προκειμένου να κατασκευάσει τα κατάλληλα ηθελημένα στερεότυπα, είδωλα απατηλά που παίζουν με λανθάνουσες στάσεις της κοινής γνώμης. Με το πρόσχημα της

επίλυσης της ψυχικής έντασης, μια ορισμένη ιδέα προωθείται φροντίζοντας να δημιουργήσει ένα τεχνητό κλίμα, όπου το άτομο αισθάνεται κατ'επίφαση ασφαλές. Κατόπιν αυτού, θέτοντας το υπό τον φόβο της αποδοκιμασίας του κύκλου στον οποίο υποτίθεται πως «ετάχθη» και της εξώθησής του από το φαινομενικά οικείο κλίμα, το εξαναγκάζει να προβαίνει κατ'επανάληψη σε συγκεκριμένες πράξεις και συμπεριφορές δημιουργώντας έξη, που καταλήγει προϊόντος του χρόνου σε «δεύτερη φύση».

Ένα κεντρικός πομπός ασκεί συνήθως τον απόλυτο έλεγχο της παραπάνω διαδικασίας δίνοντας κατευθυντήριες γραμμές στα άβουλα όργανά του, σε ανθρώπους εμψυχωμένους από ένα μοναδικό δόγμα και μία ενιαία θέληση. Κάμπτοντας τα ανακλαστικά ελέγχου και κριτικής σκέψης εξασφαλίζεται ανεμπόδιστα η προσήλωση της προσοχής σ'ένα μέρος της πραγματικότητας κι η διατήρησή της σε τούτο το μέρος δίχως καμία παρέκκλιση. Όταν αυτό επιτευχθεί, ως απόρροια οποιουδήποτε έντεχνα καλλιεργημένου συμφέροντος έρχεται η αγωνιστική πίστη των χειραγωγούμενων υποκειμένων να ολοκληρώσει την τέχνη της μυθοπλασίας. Η κινητοποίηση άλλωστε όσο το δυνατό περισσότερων οπαδών είναι ο απώτερος σκοπός κάθε ηθελημένης κατασκευής μύθων. Ιδέες βρίσκονται πολλές, προβάλλονται και διασκευάζονται ανάλογα με τις υπάρχουσες συνθήκες και τις εκάστοτε ανάγκες. Το ζητούμενο ουσιασώς της κατασκευής μύθων είναι η αναντίρρηση υποταγή σε συγκεκριμένες εντολές, η τυφλή εμπιστοσύνη στις προσταγές και τα οράματα του τεχνητού περιβάλλοντος, ο παροπλισμός της νόησης από κάθε δυνατότητα για κριτική αξιολόγηση και έλεγχο. Υπό το πρίσμα αυτό θα μπορούσε να εξηγήσει κανείς γιατί κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες ορισμένες ιδέες, εμφανέστατα εσφαλμένες, θριαμβεύουν, ενώ άλλες, λογικά και επιστημονικά απόλυτα τεκμηριωμένες κι ακλόνητες, παραμερίζονται ή αγνοούνται.

Το περιβάλλον επηρεάζει την στάση και την συμπεριφορά του ανθρώπινου υποκειμένου, δεδομένης της αρχής της προσαρμογής σε αυτό, η οποία εκκινεί από την ανάγκη του «οικονομικώς ανήκειν» και τον ασυνείδητο πόθο για ολοκλήρωση. Η δημιουργία του κατάλληλου μύθου παρέχει την δυνατότητα διαμόρφωσης εκείνου του περιβάλλοντος, όπου είναι δυνατό να επάζονται ηθελημένες στάσεις και μεθοδευμένες συμπεριφορές. Εντός αυτού του πλαισίου γεννιούνται συγκεκριμένα «είδωλα», ιδεατές εικόνες από τις οποίες απορρέουν προκαθορισμένες αντιδράσεις και συναισθήματα. Αυτός μάλιστα που είναι σε θέση να εκμεταλλευτεί κάθε δυνατό μέσο επικοινωνίας, τον τύπο, την τηλεόραση, το ραδιόφωνο, τις επιγραφές, ακόμα και την «εφημερίδα του τοίχου»,

προκειμένου να ενσταλάξει στην ανθρώπινη συνείδηση τέτοιου είδους σύμβολα, μπορεί σε σύντομο χρονικό διάστημα να αποπλανήσει έναν ολόκληρο λαό. Όταν «είδωλα» προωθούνται επιδέξια, τότε αποκτούν ιδιαίτερο γόητρο και υποβλητική σημασία, καθίστανται αυθεντίες που δύνανται να συμπαρασύρουν την κοινή γνώμη σε μια τεχνητή πραγματικότητα, στην αυταπάτη των ειδώλων.

Κατά πόσο όμως η κοινή γνώμη είναι σε θέση να διατηρήσει ακατάλυτα και λειτουργικά τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της, την ομαδική συνείδηση και το κοινωνικό πνεύμα, αν παρασυρθεί στην αυταπάτη των ειδώλων; Όταν επιτυγχάνεται η επιβολή μιας ηθελημένης ιδέας, ενός μύθου που εξυπηρετεί μια σκοπιμότητα, τότε παρατηρείται αναστολή των νοητικών λειτουργιών κι αντιστρόφως ανάλογη αύξηση της συναισθηματικότητας. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες η συνειδητή δράση των ανθρώπινων υποκειμένων αντικαθίσταται από την ασυνείδητη δράση της μάζας, οι ιδέες και τα αισθήματα των μονάδων αθροίζονται σε μία συλλογική ψυχή, ισχυρή αλλά πρόσκαιρη, που συνιστά μία στοιχειώδη μορφή κοινωνικότητας δίχως συγκεκριμένο τύπο συγκρότησης. Κατόπιν αυτών αναδύεται ο όχλος, του οποίου η υπερβολή κι η μονομέρεια, ο παρορμητισμός, η αστάθεια, η οξύθυμία, καθώς και η ροπή στην ευπιστία και την μισαλλοδοξία¹² διαμορφώνουν αναμφίβολα πρόσφορο έδαφος για την ενεργό δράση του επιδέξιου προπαγανδιστή.

¹² G. Le Bon, Ψυχολογία των Μαζών, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη: 1996, σελ.38-54.

3. Νόμοι και Αρχές Προπαγάνδας

Κάθε μεθοδευμένη διάδοση ιδεών με απώτερο σκοπό την εδραίωση αυτών στην ατομική συνείδηση, καθώς και την ανάπτυξη της κοινωνικής δραστηριότητας προς αυτή και μόνο την κατεύθυνση συνιστά προπαγανδιστική δράση. Στην πιο στενή της έννοια ωστόσο, η προπαγάνδα ταυτίζεται με μία συγκεκριμένη μορφή, την πολιτική. Τον πυρήνα αυτής αποτελεί μία πολιτική ιδεολογία, εντός του πλέγματος της οποίας μεθοδεύεται η διάδοση κι επικράτηση αντιλήψεων με στόχο την διαμόρφωση μιας ορισμένης κοσμοθεωρίας, καθώς και την ενθάρρυνση συγκεκριμένων ενεργειών προς την ικανοποίηση αυτής. Στους νεότερους χρόνους τούτη η πρακτική επιβολής ηθελημένων ιδεών αποτελεί ένα σύνθετο φαινόμενο της δημόσιας ζωής, υπό την αναπόφευκτη επίδραση του οποίου τελούν τα ανθρώπινα υποκείμενα οδηγούμενα στην απόλυτη πίστη σε μύθους επιβεβλημένους κατά τρόπο ανεπαίσθητο.

Βασικά στοιχεία της προπαγάνδας είναι το υποκείμενο, του οποίου τα συμφέροντα υπηρετεί, οι μορφές κι οι μέθοδοι μέσω των οποίων διεξάγεται, και τέλος το αντικείμενό της, οι κοινωνικές δηλαδή ομάδες στις οποίες απευθύνεται. Με αφετηρία τις επιδιώξεις του υποκειμένου και τον έντεχνο συσχετισμό αυτών με τα συμφέροντα είτε της κοινωνίας στο σύνολό της είτε ορισμένων ομάδων, ο ενεργός προπαγανδιστής καθορίζει το περιεχόμενο της στρατηγικής του επιλέγοντας εκείνες τις τακτικές που μπορούν να οδηγήσουν στην όσο το δυνατό αποτελεσματικότερη διεξαγωγή αυτής. Ανεξάρτητα από την ιδέα που κάθε φορά υπηρετείται, αποστολή του είναι η επιτυχής ενεργοποίηση μηχανισμών μαζικής υποβολής, η οποία εξασφαλίζεται μέσω της επιδέξιας εφαρμογής ορισμένων κανόνων. Ο Pol Quentin¹³ διακρίνει δέκα θεμελιώδεις νόμους, η ορθή τήρηση

¹³ Κατά τον Quentin οι θεμελιώδεις κανόνες επιτυχούς προπαγάνδας είναι οι ακόλουθοι: 1. de simplicité (της απλότητας), 2. d' amorçage (του ερεθισμού), 3. de sympathie (της συμπάθειας), 4. de synthèse (της σύνθεσης), 5. de surprise (του αιφνιδιασμού), 6. de répétition (της επανάληψης),

των οποίων αποτελεί εχέγγυο της θετικής έκβασης κάθε προπαγανδιστικής απόπειρας. Παραλλάσσοντας εν μέρει τους κανόνες αυτούς και προσαρμόζοντάς τους στα κοινωνικο-ιδεολογικά δεδομένα που διαμορφώνονται στους νεότερους χρόνους, θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε τις βασικές αρχές και τους νόμους της νεωτερικής προπαγάνδας στα παρακάτω σημεία.

Σημείο εκκίνησης της προπαγανδιστικής στρατηγικής είναι η εύρεση μίας ιδέας, επί της οποίας θα οικοδομηθεί έντεχνα ο μύθος. Η ιδέα αυτή πρέπει να είναι πρωτίστως απλή, προκειμένου να καθίσταται εύκολα αντιληπτή από την πλειονότητα των αντικειμένων - στόχων. Ο Χίτλερ υποστήριζε πως το πνευματικό επίπεδο της προπαγάνδας πρέπει να ταυτίζεται με τον χαμηλότερο κοινό παρανομαστή της διανοητικότητας του κοινού στο οποίο απευθύνεται, ώστε το τελευταίο να είναι σε θέση να την απορροφήσει δίχως ιδιαίτερη πνευματική καταπόνηση. Όσο λιγότερη διανοητική προσπάθεια χρειάζεται άλλωστε για την πρόσληψη ενός μύθου, τόσο ευκολότερα επιβάλλεται αυτός στο πλήθος δημιουργώντας το κατάλληλο έδαφος για περαιτέρω αποπροσανατολισμό.

Στην αρχή της προσπάθειας επιβολής μιας ιδέας κρίνεται απαραίτητη η χρήση του κατάλληλου «ερεθίσματος», το οποίο διεγείροντας φανερές ή λανθάνουσες στάσεις των ανθρώπινων υποκειμένων δύναται να προσελκύσει την προσοχή των τελευταίων. Τέτοιου είδους «ερεθίσματα» - φενάκη της κοινής γνώμης μπορούν να θεωρηθούν οι παρελάσεις, τα φεστιβάλ, θεατρικά δρώμενα και εορταστικές εκδηλώσεις, όπως λ.γ. οι πανηγυρικές συγκεντρώσεις των Ναζί στη Νυρεμβέργη που με ευκολία εμφυσούσαν στους παριστάμενους την απόλυτη πίστη σε μία δύναμη ακατανίκητης ισχύος. Τα «ερεθίσματα» οφείλουν να ακολουθούν το πρότυπο απλότητας της ηθελημένης ιδέας, να επαναλαμβάνονται με επιμονή και προσοχή, ενώ ταυτόχρονα να διαφοροποιούνται με επιδεξιότητα ανάλογα με τις ειδικό κοινό στο οποίο επιθυμούν να απευθυνθούν (γυναίκες, στρατός, αγρότες, διανοούμενους κ.α.). Η επιβολή μιας απλής, κατά συνέπεια εύληπτης ιδέας (αρχή της απλότητας) και η χρήση των κατάλληλων «ερεθισμάτων» για την προσέλκυση της προσοχής (αρχή του ερεθισμού) συνιστούν το «νόμο της εκκίνησης» της προπαγανδιστικής στρατηγικής.

7. de saturation (του κορεσμού), 8. d usure (της φθοράς), 9. de dosage, actes de propagande (της δοσολογίας), 10. d unité d orchestration (της ενορχήστρωσης). P. Quentin, La Propagande Politique, Paris: 1943.

Σημαντικότερη κρίνεται η επιλογή της κατάλληλης αφετηρίας για την ενεργοποίηση των προπαγανδιστικών μηχανισμών, ενώ η πρόκληση ενός σκανδάλου ή έντεχνη εκμετάλλευση ενός αντικειμενικά υπαρκτού γεγονότος προσφέρονται αναμφίβολα προς αυτή την κατεύθυνση. Κατόπιν όμως της γέννησης του μύθου, θεμελιώδους σημασίας θεωρείται η σαφής περιχαράκωση του προπαγανδιστικού αντικειμένου, καθώς και η διαφοροποίησή του από τον λοιπό κοινωνικό περίγυρο, η κατασκευή του «καλού κοινωνικού κύκλου» και η ταυτόχρονη ανάδειξη του επικίνδυνου «εχθρού». Οι νόμοι της θεωρίας της αντίληψης της μορφής που καθορίζουν την οργανωμένη δομή των αντιληπτικών συστημάτων¹⁴, δηλαδή τον τρόπο που τα άτομα αντιλαμβάνονται τον κόσμο γύρω τους, διευκολύνουν την προαναφερθείσα διαδικασία. Ο ενεργός προπαγανδιστής εκμεταλλεύεται την εγγενή λειτουργία της γνωστικής κατηγοριοποίησης, της διάκρισης μέσα από σχέσεις ομοιότητας και διαφοράς των ερεθισμάτων του περιβάλλοντος, προκειμένου να δημιουργήσει στα ανθρώπινα υποκείμενα επίπλαστες σχέσεις συγγένειας και μίσους. Με την χρήση μεθοδευμένων υπεραπλουστεύσεων κατασκευάζεται ο «εχθρός», ο υπαίτιος κάθε προβλήματος, του οποίου η καταστροφική δράση προβάλλεται ασαφώς και δίχως περαιτέρω αναλύσεις (αρχή της απροσδιοριστίας) ως γενεσιουργό αίτιο των δεινών που μαστίζουν τον «καλό κοινωνικό κύκλο» εγείροντας μοιραία τη γενικευμένη οργή. Η προπαγάνδα γνωρίζει άλλωστε καλά πως για την επιβολή μιας οποιασδήποτε ιδέας δεν αρκεί η ενίσχυση του μηνύματος υπέρ της άποψης που επιδιώκεται, αλλά επιβάλλεται κι η προβολή του σε αντιπαράβολή με μία αντίρροπη δύναμη, και τούτη η πρακτική αποτελεί εφαρμογή του «νόμου της εποπτικής αντίθεσης».

Στον αντίποδα του «εχθρού», στο πρόσωπο του οποίου εξαντλείται κάθε απόθεμα ομαδικής μήνης, τοποθετείται το «είδωλο», ένα εμπρόθετο κατασκευάσμα που εν είδει συμβόλου υποστασιοποιεί το επιβεβλημένο δόγμα. Το «είδωλο» μπορεί να είναι οτιδήποτε: η «Εκκλησία», το «Κράτος», το «Κόμμα», η «Επανάσταση». Ωστόσο η ηρωοποίηση του «ηγέτη» αποτελεί μία συνήθη τέτοιου είδους προπαγανδιστική πρακτική, η οποία τίθεται σε ενέργεια προοδευτικά προκειμένου να οδηγήσει από τον θαυμασμό στην προσωπολατρία και την τυφλή εμπιστοσύνη. Στο πρόσωπο του «ηγέτη», ο οποίος διαδραματίζει ουσιαδώς το ρόλο του συμβολικού πατέρα, τα άτομα μεταβιβάζουν πλήθος

¹⁴ Οι νόμοι της θεωρίας της ψυχολογίας της μορφής, δηλαδή της ομοιότητας, της εγγύτητας, της κλειστότητας, της καλής συνέχειας και τέλος της συμμετρίας είναι έμφυτοι στον άνθρωπο. Ι. Σ.Μαρκαντώνη, Παιδαγωγική Ψυχολογία, Αθήνα: 1983, σελ. 253-254.

ασυνείδητων παρορμήσεων, προβάλλουν ατομικές παραστάσεις αναζητώντας έμμεσους τρόπους ικανοποίησης των επιθυμιών τους και πλήρωσης των ματαιωμένων σχεδίων τους¹⁵. Κι αν δεν είναι εύκολο να επιβληθεί η άμεση λατρεία της προσωπικότητας, η προπαγάνδα καταβάλλει προσπάθειες έμμεσης προσωπολατρίας, όπως στην περίπτωση της τυφλής εμπιστοσύνης προς το πρόσωπο του Πάπα ως τοποτηρητή του Θεού ή του πολιτικού αρχηγού ως εκπροσώπου της βούλησης του λαού. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η προσωπική βούληση του «ηγέτη» αποκτά την αυθεντία του αλάθητου (αρχή της αυθεντίας). Φωτοστέφανο απόλυτης λατρείας περιβάλλει το πρόσωπό του, ενώ ο φανατισμός καθιστά τα ανθρώπινα υποκείμενα υποχείρια του προπαγανδιστικού μηχανισμού.

Το «είδωλο» είναι πράγματι σε θέση να ενσαρκώσει πιστευτά ένα μύθο, για να συμβεί εντούτοις αυτό πρέπει η προπαγάνδα να γοητεύσει το κοινό, να εγείρει το πνεύμα της συμπάθειας και να εμπνεύσει εμπιστοσύνη. Το πλήθος διακατέχεται από παθολογικό ναρκισσισμό, πιστεύει πως πάντα έχει δίκαιο και μισεί όσους αποπειρώνται να του καταστρέψουν αυτή την ψευδαίσθηση. Προκειμένου να κάμψει την αντίσταση αυτή του κοινού και να το παρασύρει στην πίστη της ηθελημένης ιδέας, ο προπαγανδιστής εκκινεί από μία υπάρχουσα, κοινώς αποδεκτή θέση (αρχή του συσχετισμού των στάσεων). Κατά τον τρόπο αυτό φροντίζει επιμελώς να κερδίσει την εμπιστοσύνη των ανθρώπινων υποκειμένων (αρχή της εμπιστοσύνης), ενώ προϋούσης της υποβολής τα αφήνει με έντεχνο τρόπο να πιστέψουν ότι μόνον του καταλήγουν σε συγκεκριμένα συμπεράσματα (αρχή της προσωπικής συμβολής). Ο έμφυτος εγωισμός καθιστά τον οποιοδήποτε ένθερμο υποστηρικτή της ιδέας που νομίζει ότι έφτιαξε μόνος του, ενώ η προπαγάνδα δημιουργεί κλίμα εκλεκτικής συγγένειας μεταξύ των υποτιθέμενων ομοϊδεατών προκαλώντας παράλληλα αισθήματα ενοχής και κοινωνικής ανασφάλειας σε εκείνα τα άτομα που δεν ακολουθούν το «κοινωνικά επιθυμητό».

Πολλές από τις πεποιθήσεις της κοινής γνώμης διατηρούν το κύρος τους εξαιτίας της συλλογικής αυταπάτης ότι δήθεν είναι αποδεκτές από τους πάντες. Το ίδιο άλλωστε το άτομο μπορεί πράγματι να πιστεύει με ειλικρίνεια κι ευσυνειδησία σε δύο αντιφατικές θέσεις επί του ίδιου θέματος, ανάλογα με το αν ερωτάται σχετικά μ' αυτό ως μέλος μιας κοινωνικής ομάδας ή ως αυτοτελής ύπαρξη. Στην περίπτωση όμως γνωστικής ασυμφωνίας του κοινωνικού με το ατομικό στοιχείο, το πρώτο υπερισχύει ως επί το πλείστον του δεύτερου, καθώς

¹⁵ Ν. Πετρούλακης, Ψυχολογία της Προσαρμογής, Αθήνα: 1961, σελ. 148.

τα ανθρώπινα υποκείμενα εκλαμβάνουν ασυνείδητα την συμμετοχή τους στην κοινωνική ομάδα ως ζωτική ανάγκη επιβίωσης¹⁶. Έτσι αναδύεται μία τεχνητά διαμορφωμένη κοινή γνώμη, την ψευδοαλληλεγγύη της οποίας εκμεταλλεύεται ο προπαγανδιστής, για να πείσει το πλήθος απευθυνόμενος περισσότερο στο συναίσθημα παρά στην λογική, πως συμπάσχει μαζί του (νόμος της συμπάθειας).

Η πρώτη εμφάνιση της ιδέας επισύρει την προσοχή, ενώ με τα κατάλληλα τεχνάσματα η προπαγάνδα προσεταιρίζεται το κοινό εγείροντας απωθημένες ιδέες που συντονίζονται εντός ενός περιβάλλοντος επίπλαστης ομοθυμίας. Κατόπιν αυτού μία απλή θέση επαναλαμβανόμενη συστηματικά μπορεί να μεταβληθεί σε βαθιά πίστη. Κι αν η προαναφερθείσα πρακτική συνίσταται στην άμεση επανάληψη, η έμμεση εφαρμογή αυτής καθίσταται περισσότερο αποτελεσματική, όταν λαμβάνει τη μορφή συμβόλων ή συνθημάτων που εκφωνούνται, γράφονται ή τοιχοκολλούνται σε διάφορα εμφανή σημεία. Τότε ο μύθος φθάνει στο στάδιο της αποκρυστάλλωσης, λαμβάνει δηλαδή χώρα η εκκόλαψη της ιδέας και η μετακόμισή της από τα διαμερίσματα του ασυνείδητου στο συνειδητό. Κατά τον τρόπο αυτό εφαρμόζεται ο «νόμος της επανάληψης», ο οποίος εντούτοις πρέπει να τηρείται με ιδιαίτερη προσοχή. Η λανθασμένη εφαρμογή του είναι δυνατό να κουράσει τα ανθρώπινα υποκείμενα (αρχή του κορεσμού) και κατόπιν να τα οδηγήσει στην αδιαφορία ως προς το προβαλλόμενο μήνυμα (αρχή της ανίας). Η μονότονη επανάληψη των ίδιων πραγμάτων καταλήγει σε συνεχή θόρυβο, τον οποίο τα άτομα παύουν εντέλει να ακούν. Κατά συνέπεια πρέπει διαρκώς να μεταβάλλεται ο τρόπος προσέγγισης, ώστε να ικανοποιούνται οι επιθυμίες όσο το δυνατό περισσότερων επιμέρους κοινών. Εκκινώντας από την αρχή της προσωπικής συμβολής, σύμφωνα με την οποία τα άτομα τρέφουν την αυταπάτη ότι σκέφτονται μόνα τους, ο ενεργός προπαγανδιστής οφείλει να διεισδύει προσεκτικά στις ειδικές στάσεις κάθε κοινωνικής ομάδας, προκειμένου να δημιουργήσει νέους πυρήνες, ψευδοστερεότυπα που ενδέχεται να αλλάζουν από τη μία στιγμή στην άλλη. Προς αυτή την κατεύθυνση ο «νόμος της επανάληψης» αποκτά καθοριστική σημασία, υπό την έννοια της διαρκούς αναπαραγωγής της ίδιας ιδέας, η οποία ωστόσο επιστρέφει κάθε φορά υπό διαφορετική μορφή (αρχή της ποικιλίας).

¹⁶ Βλ. σχετικά Θεωρία της γνωστικής συνέπειας των στάσεων (Theory of cognitive consistency ή Balance theory), F.Heider, Attitudes and Cognitive Organization, Journal of Psychology, 21, 1946, σελ. 107-112.

Οποιαδήποτε μορφή κι αν λαμβάνει η προπαγανδιστική ιδέα, όσες φορές κι αν επαναλαμβάνεται, η επιβολή της στην ανθρώπινη συνείδηση ενισχύεται αναμφίβολα όταν συνοδεύεται από υποσχέσεις. Η δέσμευση πραγματοποίησης ατομικών και κοινωνικών επιδιώξεων της καθημερινής ζωής τοποθετεί τα άτομα σε μία κατάσταση διαρκούς αναμονής επίτευξης των σκοπών τους, οι οποίοι ταυτίζονται επιδέξια με την εκπλήρωση ενός απώτερου στόχου, αυτού που ευαγγελίζεται ο προπαγανδιστικός μύθος. Έτσι επιτυγχάνεται η δημιουργία του κατάλληλου κλίματος προσμονής, ενώ έκτοτε καμία εμπειρική διαπίστωση και καμία λογική απόδειξη δεν δύνανται να εξασθενίσουν την ισχύ του «ειδώλου» στο οποίο πιστεύει το άβουλο πλέον θύμα της προπαγάνδας. Οι υποσχέσεις που δίδονται είναι τις περισσότερες φορές μάταιες, εντούτοις δύο είναι οι δυνάμεις που επιστρατεύονται για να τις συντηρήσουν, η ελπίδα και ο φόβος. Διατηρώντας την ελπίδα ζωντανή εύκολα το ανθρώπινο υποκείμενο καθίσταται υπόδουλο σε οποιονδήποτε εξαναγκασμό, ενώ τόσο η μεταφυσική μορφή του φόβου ως δέους, όσο και κάθε φυσική του μορφή εξαντλούν κάθε ψυχικό απόθεμα αντίστασης. Η ελπίδα και ο φόβος, σε ανάλογες δόσεις κατά περίπτωση (αρχή της επιμελημένης δοσολογίας) αποτελούν τους ακρογωνιαίους λίθους του «νόμου της υπόσχεσης», ο οποίος είναι σε θέση να διατηρήσει άσβεστη την φλόγα του φανατισμού.

Η παροχή κίβδηλων υποσχέσεων εφορμά από την «αρχή του ψεύδους», η οποία αποτελεί πάγια τακτική του ενεργού προπαγανδιστή. Το ψέμα βαρυσταλίζει τις βαθύτερες προσδοκίες του πλήθους κι όταν επιβάλλεται με αποκλειστικότητα, με βεβαιωτικές μόνο προτάσεις, επανάληψη και επίκληση της αυθεντίας, αποκλείει κάθε είδους αμφισβόλια. Από την στιγμή όμως που τα άτομα εδραιώσουν την πίστη τους σε μία κατασκευασμένη πραγματικότητα, το παράδοξο έχει ήδη αντικαταστήσει στο συλλογικό ασυνείδητο το εμπειρικά και επιστημονικά πραγματικό, επομένως η περαιτέρω μετάσταση σε κάτι εξίσου φανταστικό ή και περισσότερο αλλοπρόσαλλο γίνεται εύκολα αποδεκτή. Τα ψέμα γεννά με ευκολία άλλα ψέματα, ενώ μέριμνα του προπαγανδιστή καθίσταται η επιτυχής μετάπτωση από τη μία κατάσταση στην άλλη μέσω του αιφνιδιασμού, δίχως κανείς να προλαβαίνει να αντιληφθεί τι πραγματικά συμβαίνει. Όταν η ιδέα, που έχει επιλεχθεί, αποδεικνύεται ατελέσφορη ως προς την ικανοποίηση του επιδιωκόμενου σκοπού, η προπαγάνδα επιλέγει την προβολή μιας μερικής ατέλειας αυτής, την οποία καθιστά ευρέως γνωστή, για να αντικαταστήσει ουσιαστικά το ιδεολογικό πλέγμα που την περιβάλλει από κάποιον άλλο

ευρηματικό μύθο. Ο «νόμος του αιφνιδιασμού» καθιστά κάθε στρατηγική απρόβλεπτη, ενώ η φαινομενική υποχώρηση που μεσολαβεί πριν την εφαρμογή του αποβλέπει στον αποπροσανατολισμό του αντιπάλου, στην διατήρηση της ελπίδας πως τελικά ο «επιδρομέας» θα κατευνάσει, την ώρα που ο τελευταίος ανασυντάσσει τις δυνάμεις του για να επανέλθει σθεναρά στην προπαγανδιστική αρένα.

Ο προπαγανδιστής οφείλει να τελεί υπό διαρκή αφύπνιση, να είναι ανά πάσα στιγμή προετοιμασμένος, προκειμένου να δεχθεί κι ο ίδιος εντελώς απρόσμενα συκοφαντικές επιθέσεις και κατηγορίες. Είναι σαφές ότι η οποιαδήποτε επίθεση, ιδίως όταν είναι αιφνιδιαστική ακολουθείται από ένα σύντομο αλλά καθοριστικό διάστημα έκπληξης και παθητικής αποδοχής. Κι αν το διάστημα τούτο δεν διαταραχθεί από κάποιο άλλη εξωτερική αντίδραση, επέρχεται μοιραία η βαθμιαία αποκρυστάλλωση που καταλήγει στην οριστική αποδοχή της κατηγορίας. Για να αποφευχθεί μία τέτοια εκδοχή που υπονομεύει αναμφίβολα την αποτελεσματικότητα της προπαγανδιστικής δράσης, κρίνεται άκρως αναγκαία η συνεχής εγρήγορση. Οποιαδήποτε επίθεση δέχεται έγκαιρα την άμεση αντεπίθεση, ένα σφοδρότερο χτύπημα που είναι σε θέση να την συνθλίψει χωρίς καμία χρονοτριβή. Η «αρχή της άμεσης αντεπίθεσης» εφαρμόζεται όταν ο αντίπαλος επιτεθεί πρώτος, εντούτοις ο επιδέξιος προπαγανδιστής προνοεί, φροντίζει να κάνει ο ίδιος το πρώτο βήμα αποδίδοντας στο αντιμαχόμενο στρατόπεδο εκείνα ακριβώς τα μειονεκτήματα που μπορεί να επικαλεσθεί το τελευταίο εναντίον του (αρχή της αντεστραμμένης επίθεσης). Το τέχνασμα αυτό αφοπλίζει τον αντίπαλο, ενώ η ψυχολογική επίδραση που ασκεί σε βάρος του είναι πράγματι εξουθενωτική (αρχή της εξουθένωσης).

Η εξουθένωση του αντιπάλου, η οποία είναι δυνατό να φθάσει ακόμα και στο σημείο του εξευτελισμού αυτού, γίνεται αποτελεσματικότερη με την συστηματική συκοφάντηση, την διακωμώδηση, την συνεχή πρόκληση, την προβολή της αμηχανίας ή της άγνοιάς του. Προς αυτή την κατεύθυνση επιλέγεται η τακτική των ύβρεων, οι οποίες καθίστανται αυτόχρονα εξουθενωτικές της αξιοπρέπειας και της προσωπικότητας του προσβαλλόμενου. Κι αν η απάντηση του τελευταίου σε όλες αυτές τις καλά προμελετημένες προπαγανδιστικές κινήσεις περιοριστεί σε μία στάση ανωτερότητας δίχως περαιτέρω αντίδραση, η αποτελεσματικότητα αυτής της πρακτικής είναι ανηλεής και καταλήγει στον απόλυτη συντριβή του. Μια τέτοιου είδους νίκη έχει αναμφίβολα πολύ μεγάλη

απήχηση στην ευρεία μάζα, όπου επικρατεί ο κατώτερος κοινός παρανομαστής πνευματικού επιπέδου, ενώ η λεπτότητα κι η ευαισθησία έχουν αντικατασταθεί από την αδίστακτη ορμή της υποτιθέμενης «κυρίαρχης» ομάδας.

Όταν ο αντίπαλος της προπαγάνδας είναι κάποιο πρόσωπο, τότε εφαρμόζεται η προαναφερθείσα «αρχή της εξουθένωσης». Η αντίστοιχη τακτική που αφορά στη μείωση της σημασίας καταστάσεων ή μεμονωμένων επεισοδίων που ενδέχεται να πλήξουν το κύρος του επιβεβλημένου μύθου, συνιστά την «αρχή της δυσφήμισης των συνθηκών». Και στις δύο αυτές περιπτώσεις η λήψη των αποφάσεων και η καθοδήγηση των ενεργειών γίνεται από έναν κεντρικά υπεύθυνο συντονιστή, στον οποίο όλα τα επιμέρους κλιμάκια οφείλουν υπακοή κι αυστηρή πειθαρχία. Ο διοικητικός συντονισμός μιας ρασιοναλιστικής προπαγάνδας διέπεται από συγκεκριμένους κανόνες που έχουν δοκιμαστεί στην πράξη αποδεικνύοντας την αποτελεσματικότητά τους. Προς αυτή την κατεύθυνση επιβάλλεται η συνεχής παρακολούθηση κι η αντικειμενική ανάλυση των συνεπειών των μέτρων που υιοθετούνται κάθε φορά από την προπαγανδιστική πολιτική, ενώ απαιτείται η οργάνωση της υπηρεσίας των πληροφοριών από ένα Γενικό Επιτελείο ικανό να διευθύνει χωρίς προχειρότητα κι αυτοσχεδιασμούς. Η προπαγανδιστική δράση αποβαίνει περισσότερο επιτυχής όταν διέπεται από τον συγκεντρωτικό έλεγχο των επιμέρους πρακτικών της, γεγονός που καθιστά την εφαρμογή του «νόμο της διοικητική ενότητας» εχέγγυο της επιτυχίας κάθε αποστολής.

Προς αυτή την κατεύθυνση επιβάλλεται ο μεθοδευμένος χειρισμός των μέσων επικοινωνίας και πληροφόρησης της κοινής γνώμης. Η προπαγάνδα απευθύνεται στους πολλούς και το γενικό αποτέλεσμα εξαρτάται από την δυνατότητα που δίνεται στο μήνυμα να φθάσει στα ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού. Με γνώμονα πάντα την εξυπηρέτηση της ηθελημένης ιδέας, οι πληροφορίες πρέπει να διαχέονται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να οδηγούν στην επιθυμητή πρόσληψη, στην ερμηνεία που φέρει ευθέως ή υπό λανθάνουσα μορφή τον κατασκευασμένο μύθο (αρχή της μεροληπτικής ερμηνείας). Για να εξασφαλισθεί η επιτυχία αυτού του σκοπού απαιτείται η προσεκτική παρατήρηση της καθημερινής εξέλιξης των γεγονότων, προκειμένου η προπαγανδιστική δράση να εξελίσσεται κάθε φορά σύμφωνα με την ζώσα, «καίουσα» πραγματικότητα (αρχή της ημερήσιας διάταξης). Η ημερήσια διάταξη είναι η πολιτική γραμμή της στιγμής, ένα ισχυρό όπλο που προϋποθέτει τον συνδυασμό τόσο της μελέτης των κατάλληλων ψυχολογικών διεργασιών μαζικής υποβολής, όσο και της

εγρήγορσης προς συγκεκριμένες δράσεις και πρακτικές προτάσεις που δύνανται να οδηγήσουν στην εκμετάλλευση των διεργασιών αυτών. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες ο θεωρητικός προπαγανδιστής μετουσιώνεται σε δυναμικό δημεγέρτη που απευθύνεται σε όλες τις κοινωνικές ομάδες διατηρώντας αφενός μεν αμείωτο το ενδιαφέρον τους, αφετέρου δε «εν υπνώσει» την κριτική τους σκέψη.

Η προπαγάνδα δεν αρκείται ωστόσο στην επιστράτευση των διαθέσιμων μέσων ενημέρωσης για να προσελκύσει την προσοχή της κοινής γνώμης. Η στρατηγική της δεν περιορίζεται απλά στο άθροισμα της προφορικής και γραπτής διάχυσης των πληροφοριών, καθώς πολλές φορές αποδεικνύεται περισσότερο αποτελεσματική η εφαρμογή της «αρχής της προπαγανδιστικής πράξης». Τούτη η τελευταία συνίσταται σε συγκεκριμένες ενέργειες προσεταιρισμού του αντιπάλου και αποβλέπει στην ανεπαίσθητη προώθηση του προπαγανδιστή στην αντιμαχόμενη πλευρά και την εκ των έσω ανατροπή της. Μετά την κατάληψη της Μόσχας από το Ναπολέοντα, ο τσάρος Αλέξανδρος Α' φοβόταν ιδιαίτερα το ενδεχόμενο απελευθέρωσης των δουλοπάροικων από τον Γάλλο στρατηλάτη. Μία τέτοια πράξη θα αποτελούσε εφαρμογή της εν λόγω αρχής και θα επέφερε ολέθριο αντίκτυπο στην τσαρική ισχύ. Το γεγονός ότι τελικά ο Ναπολέοντας δεν προέβη σ' αυτό το προπαγανδιστικό τέχνασμα θεωρήθηκε απώλεια μίας πρώτης τάξης ευκαιρίας. Κάτω από παρόμοιες συνθήκες, πολύ πριν από τους νεότερους χρόνους, η προστασία της οικογένειας του Δαρείου και η εκδίωξη του δολοφόνου του από το Μεγάλο Αλέξανδρο κατά την περσική εισστρατεία αποτέλεσαν άκρως αποτελεσματικές προπαγανδιστικές πράξεις. Σε κάθε περίπτωση η αρχή αυτή είναι σε θέση να λειτουργήσει ως «δούρειος ίππος» προς όφελος του προπαγανδιστή, η εφαρμογή της εντούτοις πρέπει να λαμβάνει χώρα κατόπιν προσεκτικής εκτίμησης των περιστάσεων, ώστε να μην προκληθεί από αδεξιότητα το αντίθετο του προσδοκώμενου αποτελέσμα.

Εν κατακλείδι οι νόμοι κι οι αρχές που επιλέγει να εφαρμόσει ο ενεργός προπαγανδιστής, εξαρτώνται από τον τύπο στρατηγικής που υπηρετείται κάθε φορά. Σε γενικές γραμμές διακρίνονται δύο είδη προπαγανδιστικής δράσης. Από τη μία πλευρά μεθοδεύεται η αμυντική προπαγάνδα. Τούτη αποβλέπει στην εδραίωση ενός μύθου και την διατήρησή του στην συνείδηση της κοινής γνώμης για όσο το δυνατό μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Εκκινώντας από την θέση ότι το κοινό πρέπει να είναι πάντοτε ενήμερο των καταβαλλόμενων προσπάθειών, καθώς η άγνοια καθίσταται σοβαρός λόγος απώλειας του μαχητικού

ενθουσιασμού, αυτού του είδους η προπαγάνδα αρκείται στο να εφιστά απλά την προσοχή στα επιτεύγματα της δράσης της. Σ' αυτή την περίπτωση το μόνο που επιτυγχάνεται ωστόσο είναι η διατήρηση ενός μονολόγου, που όχι μόνο δεν ενδυναμώνει την ισχύ του προπαγανδιστικού μηχανισμού, αλλά μοιραία επιφέρει την αυτοεξουδετέρωσή του.

Την εκ διαμέτρου αντίθετη τακτική ακολουθεί η επιθετική προπαγάνδα. Με ένταση, σκληρότητα, άμεση πληροφόρηση και διαρκώς ανανεούμενες μορφές δράσης δεν αρκείται στην επιβολή του μύθου, αλλά βρίσκεται σε άοκνη ετοιμότητα προκειμένου να παύσει κάθε ανασταλτικό παράγοντα, να εκμηδενίσει τις πιθανότητες ανεπιτυχούς έκβασης της αποστολής της. Κύριο μέλημά της τίθεται η διάσπαση της συνοχής του αντιπάλου, η υπονόμηση των θέσεών του, η αποσύνθεση του ιδεολογήματος από το οποίο εφορμά η δράση του¹⁷. Η επιθετική προπαγάνδα αφορά ουσιαστικά στην οργανωμένη αντίδραση κατά της εχθρικής προπαγάνδας και προϋποθέτει ελιγμούς και πρωτοβουλίες, έμπνευση για την αχρήστευση των επιτευγμάτων ή τη ματαίωση όσων επιδιώκει να κατορθώσει ο αντίπαλος. Κατόπιν αυτών τούτη λαμβάνει ομολογουμένως τις διαστάσεις της αντι-προπαγάνδας που χρειάζεται αυτή καθαυτή η προπαγάνδα, στο μέτρο που ο αγωνιστής έχει ανάγκη τον ανταγωνιστή του.

¹⁷ J. - M. Domenach, *La Propagande Politique*, Presses Universitaires de France, Paris: 1969, σελ. 76-83.

4. Γλώσσα και Εικόνα στην Υπηρεσία της Προπαγάνδας

Από την στιγμή που έχει τεθεί σαφώς ο υπηρετούμενος σκοπός της προπαγάνδας, σειρά έχει ο καθορισμός των συγκεκριμένων πρακτικών, μέσω των οποίων θα έρθει σε πέρας επιτυχώς η αποστολή της. Με σημείο εκκίνησης την εξυπηρέτηση της ηθελημένης ιδέας προσδιορίζονται οι επιμέρους στόχοι, η εκπλήρωση των οποίων οδηγεί αθροιστικά στο επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Η προπαγανδιστική τακτική συνίσταται ουσιαστικά στην επιδέξια μεταχείριση των μέσων, που τίθενται στην διάθεση του προπαγανδιστή, για την όσο το δυνατό αποτελεσματικότερη έκβαση όλων όσων κρίνονται απαραίτητα απ' την στρατηγική της προπαγάνδας. Έτσι, ενώ τούτη η τελευταία εκπονεί το προπαγανδιστικό σχέδιο προς εξυπηρέτηση των υπηρετούμενων συμφερόντων, η τακτική αναλαμβάνει την εκτέλεση αυτού από τεχνικής άποψης. Εντός αυτού του πλαισίου, κύριο μέλημα του προπαγανδιστή κρίνεται η προσαρμογή του επιδιωκόμενου σκοπού στα υπάρχοντα μέσα, καθώς η ανακολουθία μεταξύ των δύο επιφέρει αναπότρεπτα την καταγώδη αποτυχία ακόμα και της πιο φιλόδοξης προπαγανδιστικής απόπειρας.

Πρώτη στην υπηρεσία της προπαγάνδας τίθεται η γλώσσα. Η εσκεμμένη χρήση λέξεων αποκτά μυστηριώδη δύναμη, καθώς μπορεί να ανασύρει απ' το συλλογικό ασυνείδητο ανομολόγητες επιθυμίες αναθερμαίνοντας την ελπίδα πραγμάτωσής τους, να προικαλεί τρομερές εντάσεις, τις οποίες ωστόσο είναι σε θέση τεχνηέντως να καθησυχάζει. «Θα ύψωνε κανείς μια πυραμίδα πιο ψηλή κι απ' αυτή του αρχαίου Χέοπα, μόνο με τα οστά των θυμάτων της δύναμης των λέξεων¹⁸», η οποία συνίσταται στις μεγαλοπρεπείς κι ασαφείς εικόνες που ανακαλεί. Η επίδραση των έλλογων επιχειρημάτων

¹⁸ G. Le Bon, Η Ψυχολογία των Μαζών, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη: 1996, σελ. 94.

καθίσταται τις περισσότερες φορές ατελέσφορη ενώπιον ορισμένων λέξεων που, προφερόμενες με κατάνυξη μπροστά στις μάζες, διαθέτουν μία ακαταμάχητη γοητεία που συνδέει σχεδόν υπερβατικά τις μικρές τους συλλαβές, ωσάν να εμπεριέχεται σε αυτές η λύση του κάθε προβλήματος. Έτσι όροι όπως «δημοκρατία», «σοσιαλισμός», «ισότητα» κι «ελευθερία», των οποίων το νόημα ογκώδεις τόμοι δεν αρκούν να το ορίσουν με απόλυτη ακρίβεια, στα επιδέξια χέρια του προπαγανδιστή αποκτούν τη μυστηριώδη δύναμη των μύστων της μαγείας, ενώ η ασάφεια που τις σκιάζει προσφέρει στο ανθρώπινο φαντασιακό ένα ευρύτατο πεδίο προβολής απωθημένων παραστάσεων.

Οι λέξεις αποτελούν σύμβολα, αναπαραστάσεις των εννοιών που εμπεριέχονται σε αυτές και πραγματώνονται μέσα στην σκέψη υπό τη μορφή εικόνων. Από την άλλη πλευρά το ανθρώπινο υποκείμενο, ως κάτοχος των συμβόλων, είναι σε θέση να μεταδώσει και να προσλάβει μηνύματα, των οποίων το περιεχόμενο αφορά τόσο στην βιωματική όσο και στην εσωτερική εμπειρία, την φαντασία¹⁹. Έτσι οι λέξεις γίνονται κομβία κλήσης πληθώρας εικόνων, με τις οποίες συνδέονται εντούτοις πρόσκαιρα. Μελετώντας προσεκτικά την γλώσσα παρατηρείται ότι οι λέξεις από τις οποίες συντίθεται τροποποιούνται με σχετικά αργούς ρυθμούς μέσα στο πέρασμα του χρόνου, ενώ οι εικόνες που αυτές ανακαλούν αλλάζουν ασταμάτητα. Έχοντας πάντα κατά νου την προαναφερθείσα διαπίστωση ο ενεργός προπαγανδιστής οφείλει να γνωρίζει το νόημα των λέξεων σε κάθε δεδομένη χρονική στιγμή, καθώς και την διαφορετική σημασία που αποδίδεται σε αυτές από άτομα διαφορετικής διανοητικής σύνθεσης.

Εντός της ίδιας κοινωνίας, στις ίδιες λέξεις αντιστοιχούν πολύ συχνά έννοιες εντελώς διαφορετικές για τα διάφορα κοινωνικά στρώματα. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι ο λόγος αποτελεί μία ατομική πράξη της θέλησης και της εννόησης²⁰, μέσω της οποίας το δυνητικό σύστημα της γλώσσας γίνεται το πραγματικό συμβάν της ομιλίας²¹. Κατόπιν αυτού ο επιδέξιος χειρισμός των λέξεων καθίσταται όπλο ανυπέρβλητης ισχύος της προπαγανδιστικής τέχνης. Η γλώσσα ως ενέργεια διαμορφώνει το κοινωνικό γίνεσθαι, κατά συνέπεια η επιδέξια χρήση της κάτω από ορισμένες συνθήκες μπορεί να υποβάλλει το πλήθος προκαλώντας το φαινόμενο της συναίνεσης, την άκριτη παραδοχή κάθε

¹⁹ Α. Φραγκουδάκη, Γλώσσα και Ιδεολογία, Οδυσσέας, Αθήνα: 1987, σελ. 14.

²⁰ F. de Saussure, Cours de Linguistique Générale, Payot, Paris: 1972, σελ. 30.

²¹ P. Ricoeur, Δοκίμια της Ερμηνευτικής, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τραπέζης, Αθήνα: 1990, σελ 143.

δήλωσης. Τα έμπρακτα αποτελέσματα της πρακτικής αυτής καταδεικνύονται ολοφάνερα στην περίπτωση της προπαγανδιστικής συνθηματολογίας.

Το σύνθημα μπορεί να είναι μία λέξη ή μια φράση που εκφράζει το πιστεύω μιας ορισμένης χρονικής στιγμής ζητώντας επιτακτικά την πλήρωσή του. Το μήνυμα που μεταφέρει είναι σύντομο, θεμελιωμένο επί μιας απλής θέσης που, αν και οδηγεί σε αυτονόητα συμπεράσματα, επιβάλλεται με κύρος. Η αποτελεσματικότητα του βασίζεται σ'έναν απλό συλλογισμό που προκαλεί τεχνητά τον εντοπισμό της προσοχής σε μία μόνο άποψη, στο ηθελημένο συμπέρασμα που με τρόπο βεβαιωτικό υπονομεύει την εμπειρική πραγματικότητα. Η εκπόνησή του είναι ζήτημα κατεξοχήν έμπνευσης, ενώ η απόδοσή του αυξάνεται όταν η επιγραμματική του διατύπωση αποκτά ρυθμό και ομοιοκαταληξία. Κάτω απ'αυτές τις συνθήκες η μάζα καθίσταται υποχείριο της σαγήνης εύηχων λέξεων και φρασολογιών, που εγγυώνται κατά τρόπο ανεπίδεκτο αμφισβήτησης την επικράτηση των διακηρυσσόμενων.

Κι αν η γλώσσα αποτελεί την παρακαμπτήριο διαμέσου της οποίας περνά κάθε σημείο της σκέψης, αν προσφέρει το δίκτυ μέσα στα νήματα και τους κόμπους του οποίου το ανθρώπινο υποκείμενο στοχάζεται, αισθάνεται και πράττει, το σύνθημα είναι εντέλει δηλωτικό του σκέπτεσθαι. Ο προπαγανδιστής το χρησιμοποιεί για να εξωτερικεύσει την στερεότυπη αντίληψη, την οποία θα ενισχύσει κατόπιν οδηγώντας την προς την ηθελημένη κατεύθυνση. Η συνθηματική γλώσσα εμφανίζει τα στερεότυπα στον ίδιο της τον εαυτό, ωστόσο δρα ύπουλα αποφέροντας καρπούς κατά τρόπο ανεπαίσθητο. Στην αρχή εκλαμβάνεται ως ένα απλό σύμπτωμα, κάπως γραφικό. Μεθοδευμένη στην συνέχεια με επιμονή και δεξιοότητα επιφέρει την χειραγώγηση των γλωσσικών υποκειμένων, την διαμόρφωση εντέλει συνθηματικής συνείδησης που οδηγεί μοιραία στον ψυχοδιανοητικό εκφυλισμό. Πολύ πριν διαπιστωθεί η έκφραση του σε μία συγκεκριμένη τάση συμπεριφοράς, ο προπαγανδιστικός μύθος εδραιώνεται στην ανθρώπινη συνείδηση μέσω μιας ετοιμοπαράδοτης γλώσσας αυταπόδεικτων ιδεών, η οποία τον υποδέχεται πρώτη για να τον αναπαραγάγει κατόπιν εν είδει ιδεολογίας.

Συνθήματα πάσης φύσεως επινοεί η προπαγάνδα για να φέρει σε πέρας επιτυχώς την αποστολή της, τα οποία περιλαμβάνονται στην ευρύτερη χρήση της τέχνης της ρητορικής. Τούτη η τελευταία θέλει το επιχείρημα να εκφράζει την αλήθεια κατά τέτοιο τρόπο ώστε να ικανοποιείται το συναίσθημα του κάθε ακροατή. Κατά τον Αριστοτέλη η ρητορεία συνίσταται στην ικανότητα

του ομιλητή να σέβεται την λογική γνωρίζοντας εντούτοις σε βάθος την ανθρώπινη ψυχή, αντιλαμβανόμενος τα πάθη και τα συναισθήματα του ακροατηρίου του²². Με αφετηρία την βασική αυτή τοποθέτηση ο προπαγανδιστής εξελίσσει την ρητορική τέχνη σ'έναν άκρως αποτελεσματικό τρόπο συνδυασμού της αλήθειας με την πλάνη. Η λογική απόδειξη χρησιμοποιείται προκειμένου να εξασφαλισθεί ο εντοπισμός της προσοχής των ανθρώπινων υποκειμένων. Κατόπιν αυτού μεθοδευμένοι χειρισμοί αποβλέπουν στην πρόκληση του συναισθήματος υπονομεύοντας προϋούσης της δράσης τους την δυναμική των εμπειρικών στοιχείων. Προς όφελος μιας σκοπιμότητας η ρητορική δεινότητα εύκολα υποχωρεί στον πειρασμό να θυσιάσει τον σεβασμό προς την λογική, προκειμένου να εγείρει την μαζική ηδονή. Η τέχνη της προπαγάνδας βασιίζεται άλλωστε περισσότερο στην ευχαρίστηση παρά στον συλλογισμό, κατά συνέπεια η ρητορεία εξελισσόμενη σε μέσο κολακείας, ψεύδους κι αποπροσανατολισμού καθίσταται ένα όπλο μοναδικής ισχύος.

Η ρητορική τέχνη εντάσσεται κατά κύριο λόγο στην δυναμική του προφορικού λόγου. Λόγω της πολυσημίας των λεκτικών του στοιχείων, τούτος χαρακτηρίζεται από σχετική ρευστότητα, γεγονός που προσφέρει απεριόριστες δυνατότητες πολλαπλών παραφράσεων. Πέραν αυτού η χρησιμοποίηση της ανθρώπινης παρουσίας ως φορέα της προπαγανδιστικής επιχειρηματολογίας ενισχύει αναμφίβολα το περιεχόμενο της τελευταίας. Εντούτοις στις προπαγανδιστικές πρακτικές του προφορικού λόγου ανήκει εν μέρει και το προπαγανδιστικό τραγούδι, που υπό τη μορφή ύμνου ή εμβατηρίου, επαναστατικού, πολιτικού ή σατυρικού χαρακτήρα συντονίζει την γλώσσα στον ρυθμό της μουσικής επιφέροντας την εμβύθιση της ατομικής συνείδησης στο προπαγανδιστικό πνεύμα. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα των προαναφερθέντων αναφέρεται η τακτική του περιοδεύοντος εκφωνητή του προγράμματος του βελγικού σοσιαλιστικού κόμματος²³, που συνέβαλε καθοριστικά στην έκβαση της εκλογικής εκστρατείας του Ιουνίου του 1950. Μ'ένα φορτηγό τούτος περιδιάβηκε ολόκληρη την επικράτεια σταματώντας σκόπιμα εκεί όπου συναντούσε συγκεντρωμένο πλήθος. Με την αρωγή της κατάλληλης υποβλητικής μουσικής επένδυσης μεταμορφωνόταν σε δεινό ρήτορα που με συνθηματική

²² Κατά τον Αριστοτέλη η Ρητορική Τέχνη συνίσταται αθροιστικά σε τρία επιμέρους στοιχεία: α) το ήθος του ρήτορα, β) την συγκίνηση που προκαλεί στο ακροατήριο και γ) τα πειστικά ή φαινομενικά πειστικά επιχειρήματα που χρησιμοποιεί. Αριστοτέλης, Ρητορική Τέχνη, 1356^a, 1-4.

²³ J. – M. Domenach, *La Propagande Politique*, Presses Universitaires de France, Paris: 1969, σελ.46.

γλώσσα και λογικοφανή επιχειρήματα συγκινούσε το ενδιαφέρον των παρισταμένων, μεταξύ των οποίων βρίσκονται σίγουρα και άτομα που ενδεχομένως να μη μετείχαν ποτέ σε μία πολιτική συγκέντρωση. Το παράδειγμα αυτό είναι ενδεικτικό της χρήσης του προφορικού λόγου στην υπηρεσία της προπαγάνδας, ενώ μια εξελιγμένη εκδοχή του θα μπορούσε να θεωρηθεί η από ραδιοφώνου συλλογική ακρόαση.

Η χρήση της γλώσσας ως προπαγανδιστικό μέσο δεν περιορίζεται ωστόσο στον προφορικό λόγο, καθώς εξίσου αποτελεσματικά λειτουργεί και στην περίπτωση των γραπτών κειμένων. Η εφεύρεση της τυπογραφίας προσφέρει αναμφίβολα στο νεωτερικό προπαγανδιστή μία πρώτης τάξης ευκαιρία μαζικής επικοινωνίας μέσω του γραπτού λόγου. Προς αυτή την κατεύθυνση πρώτη επιστρατεύεται η εφημερίδα, η ανάγνωση της οποίας ταυτίζεται με την πρωινή προσευχή του σύγχρονου ανθρώπου²⁴. Μέχρι και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ωστόσο, η υψηλή τιμή τόσο αυτής όσο και των βιβλίων θεωρείται απαγορευτική για την ευρεία μάζα δυσχεραίνοντας κατά πολύ το έργο της προπαγάνδας. Οι εφημερίδες διατίθενται αρχικά μέσω συνδρομής, γεγονός που καθιστά την ανάγνωσή τους αποκλειστικό προνόμιο μιας περιορισμένης ελίτ που χαιρεί οικονομικής ευμάρειας. Έτσι στην υπηρεσία της προπαγάνδας τίθενται αρχικά πρακτικές όπως αυτή της εφημερίδας του τοίχου. Προϊούσης της ανάπτυξης των μέσων μεταφοράς και των τεχνολογικών μέσων παραγωγής αίρεται κάθε ανασταλτικός παράγοντας διάχυσης της γραπτής πληροφορίας. Έτσι ο γραπτός λόγος εξελίσσεται σε ένα απ' τα σημαντικότερα όπλα του προπαγανδιστή, που τυπώνει στο χαρτί την συνθηματική γλώσσα για να την εντυπώσει κατόπιν στη μαζική συνείδηση.

Η γλώσσα αποτελεί ένα σύστημα σημείων που εκφράζουν ιδέες²⁵. Κατόπιν αυτού σκοπός του προπαγανδιστή τίθεται η μεθοδευμένη χειραγώγηση του γλωσσικού συστήματος, προκειμένου να επιτευχθεί η έκφραση εκείνων των ιδεών που είναι σε θέση να εξυπηρετήσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τον προπαγανδιστικό μύθο. Η χρήση της συνθηματικής γλώσσας και της ρητορικής τέχνης εν γένει αναστέλλουν την λογική επιτρέποντας την ανάδυση ζωηρών εικόνων, η ισχύς των οποίων θα εξανεμιζόταν αναμφίβολα, αν τούτες έρχονταν σε επαφή με την σκέψη. Καθώς όμως το ανθρώπινο υποκείμενο στοχάζεται με

²⁴ Ο.π σελ.12.

²⁵ F. de Saussure, Cours de Linguistique Générale, Payot, Paris: 1972, σελ. 33.

εικόνες, εξίσου αποτελεσματική αποβαίνει η χρήση αυτής καθαυτής της εικόνας, που υπό σαφή μορφή δύναται να καθοδηγήσει με ακρίβεια την αναπαραστατική λειτουργία.

Η εκμετάλλευση του συμβολικού στοιχείου που εμπεριέχει η εικόνα, σε συνδυασμό με σωστά επιλεγμένες προπαγανδιστικές πρακτικές διαδραματίζει ένα σημαντικότατο ρόλο στην διαμόρφωση του δημόσιου χώρου της νεωτερικότητας. Αφίσες, cartes postales, σατυρικά σχέδια και πορτραίτα αρχηγών αποδεικνύονται ισχυρότατα προπαγανδιστικά μέσα²⁶. Στην περίπτωση τους η συμπαράδληψη καθίσταται πλέον ετοιμοπαράδοτη. Κι όταν μάλιστα οι εικόνες αυτές συνοδεύονται κι απ'τον γραπτό λόγο, έστω κι από μια απλή λεζάντα, επιτυγχάνεται ταυτόχρονα τόσο η δήλωση του «σημαίνοντος συμπλέγματος»²⁷ όσο κι η παραγωγή ενός συγκεκριμένου συνεμφατικού νοήματος. Εντός αυτού του πλαισίου, κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ο εικονογραφημένος τύπος συνέβαλε στην ταχύτατη ανάπτυξη μιας μαχητικής εθνικής ιδεολογίας²⁸. Η ισχύς των υποτιθέμενων «πορθητών» κι η δύναμη των κρατών θεμελιώθηκαν επί της λαϊκής φαντασίας, ως άμεσες ή μακρινές συνέπειες δυνατών εντυπώσεων που παρήχθησαν στο συλλογικό φαντασιακό μέσω κυρίως φωτογραφιών. Στον ίδιο άλλωστε πόλεμο η δυναμική της εικόνας επιστρατεύεται από το γαλλικό κράτος για την επιβράβευση των στρατιωτών και την έμμεση εξασφάλιση της μαχητικότητάς τους²⁹. Κάθε γαλόνι στο αριστερό μανίκι της στρατιωτικής στολής αντιστοιχεί στην εξάμηνη θητεία σε οποιοδήποτε σώμα, ενώ κάθε γαλόνι στο δεξί μανίκι επιβραβεύει τον στρατιώτη για τους τραυματισμούς του. Τα διακριτικά ανακαλούν εικόνες γενναίων ηρώων που θυσιάζονται στα πεδία των μαχών, ανασύρουν επομένως παραστάσεις που, καθώς διαθέτουν υπέρμετρη ένταση, εύκολα μπορούν να μεταμορφωθούν σε πράξεις. Τούτα άλλωστε αποτελούν ουσιωδώς σύμβολα, όπως ο αγκυλωτός σταυρός για το χιτλερικό Ράιχ, το σφυροδρέπανο για τον κομμουνισμό κ.α.. Η δυναμική τους έγκειται στο γεγονός ότι εκφράζουν στενογραφικά τον υπηρετούμενο μύθο,

²⁶ Βλ. Παράρτημα σελ. 106 - 128.

²⁷ Το «σημαίνον σύμπλεγμα» είναι το ζευγάρι σημαίνοντος (λέξης) και σημαινόμενου (έννοιας) που συνιστά την «δήλωση» (denotation), η οποία ανήκει στην γλώσσα και μεταδίδει το κυριολεκτικό μήνυμα. Απ'την άλλη πλευρά η «παραδήλωση» (connotation) αποτελεί ένα σύστημα που αφορά στο μετα-γλωσσικό επίπεδο, δεν περιέχεται στην λέξη, αλλά είναι νόημα συνεμφατικό που απορρέει απ'την ιστορία, την ιδεολογία και τις κοινωνικές αξίες. Η «παραδήλωση» μεταδίδει το συμβολικό μήνυμά. Α. Φραγκουδάκη, Γλώσσα και Ιδεολογία, Οδυσσέας, Αθήνα: 1987, σελ. 28.

²⁸ F. d'Almeida, Images et Propagande Xxe Siècle, Casterman-Ciunti, Paris: 1995, σελ.26.

²⁹ J. Meyer, La Vie Quotidienne des Soldats pendant la Grande Guerre, Hachette, Paris: 1966, σελ.178-181.

καθώς η εμφάνισή τους και μόνο ενεργεί ως ανακλαστικός ερεθισμός που διεγείρει ιδέες και συγκινήσεις προκαλώντας αυτόματα τις ηθελημένες αντιδράσεις στην ανθρώπινη συμπεριφορά.

Η μοναδική ισχύς της εικόνας καταδεικνύεται επίσης ολοφάνερα στην περίπτωση των προπαγανδιστικών θεαμάτων, κατά την διάρκεια των οποίων η σκηνοθεσία του χώρου ασκεί τεράστια επίδραση πάνω στις μάζες. «Άρτος και θεάματα» συνιστούσαν για τον ρωμαϊκό λαό το ιδεώδες της ευτυχίας, γεγονός που οδηγεί το νεωτερικό προπαγανδιστή στην τακτική χρήση του θεάματος για την υποβολή του πλήθους, έστω κι αν σε πολλές περιπτώσεις ο «άρτος» απουσιάζει. Χαρακτηριστική περίπτωση εφαρμογής της πρακτικής αυτής αποτέλεσαν οι επιβλητικές συγκεντρώσεις των ναζιστών στην χιτλερική Γερμανία. Η εσκεμμένη επιλογή της νύχτας σε συνδυασμό με την επιδέξια χρήση του φωτός δημιουργούσαν την κατάλληλη μυσταγωγία, την προβολή ονειρικών παραστάσεων που σκοπό είχαν την ανάκληση της απολεσθείσας αίσθησης της ομαδικής λειτουργίας της κοινότητας. Εντός αυτού του υποβλητικού περιβάλλοντος επευφημίες, χειροκροτήματα κι ο υποτιθέμενος διάλογος με το συγκεντρωμένο πλήθος επέφεραν την κατάλληλη εκγύμναση του τελευταίου για την γόνιμη πρόσληψη της προπαγανδιστικής ιδέας.

Στην ίδια γραμμή πλεύσης, ο μηχανισμός της σοβιετικής προπαγάνδας χρησιμοποίησε αρκετές φορές την παραπάνω προπαγανδιστική τακτική. Τις εντυπωσιακές παρελάσεις αρμάτων μάχης του στρατού διαδέχονταν άρματα που έφεραν μικρογραφίες παραγωγικών έργων και επιτευγμάτων του «Κόμματος». Νεαρές Ρωσίδες κρατούσαν στα χέρια καρπούς που συμβόλιζαν την ευημερία όλων των κλάδων της σοβιετικής οικονομίας, ενώ αυτές ακολουθούσαν χορωδίες, ορχήστρες και χορευτές που επιδεικτικά άφηναν να πετάξουν ελεύθερα αναρίθμητα περιστέρια. Η παρέλαση συνεχιζόταν από ομάδες γιατρών, νοσοκόμων και «μαχητών ειρήνης» που εκφωνούσαν συνθήματα αφοπλισμού, για να ολοκληρωθεί από μαθητές κι αθλητές, τα σώματα των οποίων σχημάτιζαν την ίδια την λέξη «ειρήνη»³⁰. Σε πρώτο επίπεδο τα πάντα καταμαρτυρούσαν τον διακαή πόθο των Σοβιετικών για ειρήνη στον κόσμο. Εντούτοις τα πραγματικά γεγονότα αναιρούσαν τα φιλειρηνικά σοβιετικά αισθήματα, αφού τα προαναφερθέντα δρώμενα λάμβαναν χώρα την στιγμή που μαίνονταν εκατέρωθεν οι ψυχροπολεμικές εχθροπραξίες.

³⁰ Ν.Α.Καλογερόπουλος, *Η Προπαγάνδα Μέσον Βιασμού των Λαών*, Ι.Σιδέρης, Αθήνα: 1984, σελ. 94-95.

Καρπός της αλματώδους τεχνολογικής ανάπτυξης υπήρξαν τα συλλογικά μέσα ακουστικής και οπτικής προπαγάνδας. Ο κινηματογράφος αποτελεί ένα απ'τα πρώτα μέσα ομαδικής υποβολής της νεωτερικότητας, όπως αποδείχθηκε λ.γ. στην περίπτωση των ταινιών «Alsace» (1915) του H. Pouctal και «L'Union sacrée» (1915) του L. Feuillade, που με επιτυχία εξυπηρέτησαν προπαγανδιστικούς σκοπούς κατά την διάρκεια του Α'Παγκοσμίου Πολέμου³¹. Κατόπιν αυτού σε μια ψυχροπολεμική Αμερική, όπου η Επιτροπή Αντιαμερικανικών Ενεργειών του Γερουσιαστή Τζόζεφ Μακάρθι δίδει τους φιλελεύθερους καλλιτέχνες στον χώρο του θεάματος, θύματα της υπερβολικής κομμουνιστικής φοβίας καθίστανται πολλές κινηματογραφικές ταινίες, όπως οι «Force of Evil», «Naked City», «Crossfire», «The Front» κ.α³².

Πέραν των παραπάνω η κινούμενη εικόνα αποκτά εντούτοις τεράστια δύναμη μέσα απ'την ιδιαίτερη οπτικοακουστική έκφραση που λαμβάνει στην τηλεόραση. Η ταυτόχρονη χρήση εικονικών, λεκτικών και ηχητικών κωδικών τη μεταμορφώνει σ' ένα άκρως αποτελεσματικό προπαγανδιστικό όπλο, το οποίο χρησιμοποιείται συστηματικά στους νεότερους χρόνους. Αναφέρεται ενδεικτικά το παράδειγμα του στρατηγού De Gaulle, που συνήθιζε τις τακτικές τηλεοπτικές συνεντεύξεις τύπου, προκειμένου να απαντήσει δημοσίως σε φλέγοντα θέματα, που του υποβάλλονταν από κάθε πιθανή κατεύθυνση, διασκεδάζοντας κάθε πιθανή υπόνοια κακής διαχείρισης της εξουσίας του³³.

Η ίδια η πραγματικότητα των μέσων μαζικής ενημέρωσης, στα οποία ανήκει η τηλεόραση, δημιουργεί τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την παραγωγή και εκπομπή προπαγανδιστικών μηνυμάτων. Από τη μία πλευρά τούτα αναφέρονται σ'ένα σύστημα συμβολικό που προωθεί τη νοηματοδοτική λειτουργία, καθώς παράγει και μεταδίδει μηνύματα μέσω των οποίων μία κοινωνία σχηματίζει εικόνες για τον εαυτό της και τους άλλους. Απ'την άλλη πάλι πλευρά η λειτουργία τους συνίσταται στην διαρκή επεξεργασία ερεθισμών που σκοπό έχουν να ενεργοποιήσουν την προσοχή και κατόπιν να την αιχμαλωτίσουν. Κατόπιν αυτού τα μέσα μαζικής ενημέρωσης δεν αποβλέπουν στην παροχή ορθών πληροφοριών σχετικά με τον κόσμο³⁴, καθώς η πρόκληση της προσοχής

³¹ J. – J. Becker, *La Première Guerre Mondiale*, MA Editions, Paris: 1985, σελ.34-35.

³² Ν. Φενεκ-Μικελίδης, *Ο Αμερικανικός Κινηματογράφος και η «Μαύρη Λίστα»*, Βιβλιοθήκη, 327, 1-10-2004, σελ. 12-13.

³³ Ν.Α.Καλογερόπουλος, *Η Προπαγάνδα Μέσον Βιασμού των Λαών*, Ι.Σιδέρης, Αθήνα: 1984, σελ. 97.

³⁴ N. Luhmann, *Η Πραγματικότητα των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα: 2001, σελ. 179.

δεν απαιτεί την ύπαρξη της αλήθειας, αλλά γεγονότα και θέματα που επιβάλλονται λόγω του εντυπωσιασμού που προκαλούν. Εντός αυτού του πλαισίου η προπαγάνδα βρίσκει το πλέον πρόσφορο έδαφος για να εκτυλίξει την δράσης. Χρησιμοποιεί την ικανότητα της τηλεόρασης να διαστρέφει τις προς μετάδοση πληροφορίες, ώστε να διαδώσει τον προπαγανδιστικό μύθο, ενώ στην συνέχεια εκμεταλλεύεται τη νοηματοδοτική της λειτουργία για να αποκρυσταλλώσει την ηθελημένη ιδέα στην ανθρώπινη συνείδηση. Για τον προπαγανδιστή η αποτελεσματικότητα της τηλεόρασης έγκειται στην πρόκληση του συναισθήματος, προκειμένου να διασφαλισθεί ένα απόθεμα αντιδράσεων που θα χρησιμοποιηθεί επιδέξια για την πρόσληψη και την αναπαραγωγή των κατάλληλων στερεότυπων αντιλήψεων.

Η εκμετάλλευση ωστόσο της τηλεόρασης, όπως και κάθε προπαγανδιστικού μέσου που χρησιμοποιεί την γλώσσα, την στατική ή κινούμενη μορφή της εικόνας πρέπει να μεθοδεύεται με ιδιαίτερη προσοχή. Στην περίπτωση της προπαγάνδας η κατάχρηση αποδεικνύεται χειρότερη της έλλειψης, καθώς ό,τι δεν ωφελεί σχεδόν πάντοτε βλάπτει. Η άσκοπη κι αδιάλειπτη επανάληψη αρκούν για να εξαντλήσουν τελείως την αποδοτικότητα κάθε προπαγανδιστικού μέσου υπονομεύοντας εντέλει την αποτελεσματικότητα ακόμα και της πλέον φερέλπιδος προπαγανδιστικής στρατηγικής.

Συμπεράσματα

Εξερχόμενο από τον ολοκληρωτισμό του μεσαιωνικού σκοταδισμού, το ανθρώπινο υποκείμενο επιλέγει μία εκ διαμέτρου αντίθετη γραμμή πλεύσης πιστεύοντας απόλυτα στον εαυτό του και μόνο σε αυτόν. Συλλαμβάνει την ταυτότητά του ως αδιαίρετη και ενική, και προκειμένου να απαλλαγεί από κάθε είδος ψυχαναγκαστικής υποταγής σε θεοκρατικές δεισδαιμονίες, πιστεύει στην απόλυτη αλήθεια του Ορθού Λόγου. Η κατασκευή μύθων εντούτοις θεμελιώνεται επί της πίστης στην ύπαρξη μίας και μοναδικής αλήθειας. Και τούτο καθίσταται ορατό προϊόν της νεωτερικότητας, όταν το διαφωτιστικό υποκείμενο ενσωματώνεται στους κόλπους της κοινής γνώμης, αποκτά κοινωνική συνείδηση και ομαδική μνήμη. Τότε τα άτομα συντονίζονται ψυχοδιανοητικά, δημιουργούν ιδεολογικά πλέγματα, εντός των οποίων γιγαντώνονται ομαδικές ονειρικές παραστάσεις, εικόνες συλλογικής ολοκλήρωσης και ατομικής αυτοπραγμάτωσης συνάμα. Εντός αυτού του πλαισίου καλλιεργείται πρόσφορο έδαφος για την δημιουργία και επιβολή ιδεών που μεθοδεύονται κατάλληλα, ώστε αφενός μεν να δίνουν την απαιτηλή εντύπωση πως είναι αληθινές, αφετέρου δε να εγείρουν την συλλογική συναισθηματική εμπλοκή.

Εκκινώντας από την τέχνη της μυθοπλασίας, που ευνοείται αναμφίβολα από την συνείδηση και τον ψυχισμό των νεωτερικών

υποκειμένων, η προπαγάνδα εξελίσσεται σε τέχνη της πλάνης, η οποία απαιτεί την επιδέξια χρήση συγκεκριμένων αρχών και κανόνων. Βασικό ωστόσο κριτήριο επιλογής αυτών είναι το αξίωμα της «ορθής πράξης». Ο ενεργός προπαγανδιστής γνωρίζει καλά πως είναι πολύ πιθανό η έμπρακτη εφαρμογή των κανόνων να οδηγήσει ακόμα και στην αναθεώρησή τους. Κατά συνέπεια αποφεύγει την αξιωματική παραδοχή οποιουδήποτε νόμου, όσο αποτελεσματική κι αν έχει αποβεί στο παρελθόν η εφαρμογή αυτού. Η εξέλιξη των γεγονότων σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα κάθε τακτικής είναι σε θέση να επιφέρουν ακόμα και την ακύρωση μέχρι πρότινος θεμελιωδών αρχών, όταν εμπράκτως δεν επιτυγχάνεται το προσδοκώμενο όφελος. Η προπαγάνδα αποτελεί άλλωστε ένα μέσο προς επιδίωξη ενός σκοπού, κατά συνέπεια καλείται να προσαρμοστεί στα δεδομένα, να ανασκευάσει τις αρχές της και να επαναπροσδιορίσει τις πρακτικές της, προκειμένου να υπηρετήσει την αποστολή που κάθε φορά της ανατίθεται. Άπαξ και ο κύβος ριφθεί απαιτείται κυρίως ψυχραιμία. Βεβιασμένες μεταβολές, προχειρότητες, απρογραμμάτιστες ενέργειες και πνευματική σύγχυση μπορούν εύκολα να καταστρέψουν ένα προπαγανδιστικό σχέδιο που συνελήφθη άριστα, αλλά εκτελέσθηκε με τον χειρότερο τρόπο. Η ψυχραιμία εξασφαλίζει πειθαρχία σκέψεων και πράξεων, εμπνέει πεποίθηση για τη νίκη και εμπιστοσύνη σε όσους ακολουθούν.

Σε τι συνίσταται όμως η αποστολή της προπαγανδιστικής δράσης, ανεξάρτητα από το περιεχόμενο του μύθου που προσπαθεί κάθε φορά να επιβάλει; Συχνά τούτη ταυτίζεται με την πειθώ, ωστόσο η άποψη αυτή κρίνεται εκ των πραγμάτων εσφαλμένη. Η πειθώ συνιστά διάδοση γνωμών και απόψεων μέσω της συλλογιστικής ικανότητας του ατόμου, με την χρήση λογικών επιχειρημάτων και κριτικού ελέγχου που οδηγούν στην τεκμηριωμένη θεμελίωση μιας θέσης. Η προπαγάνδα ακολουθεί μία εκ διαμέτρου αντίθετη κατεύθυνση αποβλέποντας στην διάδοση κι επικράτηση της υπηρετούμενης ιδέας μέσω της πρόκλησης του συναισθήματος, επομένως της άρσης κάθε ενσυνείδητου φραγμού. Όταν όμως για τη μετάδοση μιας αντίληψης γίνεται χρήση της αισθηματικής οδού, δίχως τη μεσολάβηση νοητικών λειτουργιών, τότε εφαρμόζεται η υποβολή που υπονομεύει την πνευματική αλληλεπίδραση μεταξύ των

ανθρώπων υποκειμένων και οδηγεί σε άκριτα αποδεκτές πεποιθήσεις.

Ο προπαγανδιστής δεν επιδιώκει να πείσει την κοινή γνώμη, αλλά να την υποβάλει υποβιβάζοντάς την σε όχλο, σ'ένα άθροισμα συγκεντρωμένων ατόμων, τα οποία τελούν σε μία δεδομένη στιγμή κάτω από κοινή ψυχολογική επιρροή αντιδρώντας ομοιόμορφα, ως ενιαία ψυχολογική οντότητα. Αντίθετα απ'την κοινή γνώμη, που διαθέτει ομαδική συνείδηση και συλλογική μνήμη δίχως να καταργεί την ατομικότητα, ο όχλος αίρει την ψυχοδιανοητική ανεξαρτησία των ανθρώπων υποκειμένων καθιστώντας τις αντιδράσεις τους συνθετικά μόρια μιας ποιοτικά νέας ψυχής, της ψυχής της μάζας. Τούτη η τελευταία εξισώνει τις ατομικές ψυχοσυστασίες, είναι σε θέση να καταργήσει κάθε λογικό φραγμό, κι απ'την στιγμή που η φαντασία της διαθέτει μία πρωτοφανή αναπαραστατική δύναμη, είναι επόμενο να σαγηνεύεται ιδιαίτερα από τις αυταπάτες.

Ο όχλος δεν αναγνωρίζει κανένα εμπόδιο ανάμεσα στην επιθυμία και την πραγμάτωσή της, διαθέτοντας την ακαταμάχητη δύναμη που του παρέχει το πλήθος. Εντούτοις η επιθυμία του δεν διαρκεί και πολύ, καθώς είναι ανίκανος τόσο για την σταθερή βούληση όσο και για την σκέψη. Κι ενώ είναι δύσκολο να τιθασεύσει κανείς τον παρορμητισμό του, την ίδια στιγμή είναι έτοιμος να αποπλανηθεί από τις υποβλητικές εντυπώσεις που είναι δυνατό να γεννηθούν μες την ψυχή του.

Επιρρεπής καθώς είναι στις χίμαιρες, εύκολα η μαζοψυχή αποπροσανατολίζεται από μία επιδέξια προπαγανδιστική στρατηγική, ιδιαίτερα μάλιστα όταν τούτη η τελευταία εκκινεί από το μύθο της φυλής, που κυριαρχεί ολοκληρωτικά στις δοξασίες του όχλου. Κατά το πρότυπο των φαντασιώσεων σχετικά με τον «πλήρη» εαυτό για τον οποίο ομιλεί η λαϊκανική ψυχανάλυση, οι ιδέες που απορρέουν από τον μύθο της κυρίαρχης, ενιαίας φυλής έχουν εγχαραχθεί βαθιά στο συλλογικό ασυνείδητο, ενώ αναφέρονται ως υποβολές, όταν οι περιστάσεις το ευνοούν. Κι ίσως σ'αυτό ακριβώς το γεγονός οφείλεται η συχνή εκμετάλλευση της ιδέας της φυλετικής υπεροχής από τον ενεργό προπαγανδιστή των νεότερων χρόνων. Προκαλώντας τις αναλλοίωτες προγονικές παραστάσεις της φυλετικής ψυχής, βαυκαλιζοντας ουσιαδώς την ανθρώπινη συνείδηση με τεχνάσματα

Εισαγωγή

Το 1888 ο Βλαντιμίρ Ίλιτς Ουλιάνοφ προσχωρεί δυναμικά στους μαρξιστικούς κύκλους, γεγονός που επιφέρει την εκτόπισή του στην Σιβηρία. Σχεδόν είκοσι χρόνια αργότερα, κατά την διάρκεια του Β' Συνεδρίου του Ρωσικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος διακηρύσσει τις αντιλήψεις του για ένα συγκεντρωτικά οργανωμένο επαναστατικό κόμμα, ενώ οι οπαδοί του συσπειρώνονται σχηματίζοντας την φράξια των μπολσεβίκων. Κατά την έναρξη των εχθροπραξιών του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ο Λένιν προσδιορίζει με σαφήνεια τους στόχους των Ρώσων επαναστατών, την αντίσταση στον πόλεμο και την επικράτηση της επανάστασης, η ενστάλαξη των οποίων στην λαϊκή συνείδηση οδηγεί στη νίκης της Οκτωβριανής Επανάστασης. Ο Κόκκινος Στρατός και η Τσεκά, η πρώτη πολιτική αστυνομία του σοβιετικού καθεστώτος, αποτελούν αποτελεσματικά μέσα εξάλειψης κάθε αντιεπαναστατικού στοιχείου, ενώ η οργάνωση της Κομμουνιστικής Διεθνούς αποβλέπει στην εξάπλωση της Επανάστασης σ' ολόκληρο τον κόσμο. Η γέννηση της σοβιετικής προπαγάνδας έχει ήδη λάβει χώρα, για να εξελιχθεί προϊόντος του 20^{ου} αιώνα σε όργανο μαζικής υποβολής ανυπέρβλητης ισχύος και να παύσει εντέλει με την πτώση του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», όταν πλέον αίρονται εκείνες οι συνθήκες που είναι σε θέση να συντηρήσουν τον σοβιετικό μύθο.

1. Το Λενινιστικό Μοντέλο Προπαγάνδας

Στον αντίποδα της αστικής προπαγάνδας, η κομμουνιστική θεμελιώνεται επί του λενινιστικού μοντέλου, κεντρικό καθήκον του οποίου είναι η διάδοση της μαρξιστικής κοσμοθεωρίας, καθώς κι εκείνων των ιδεολογικοπολιτικών αρετών που οδηγούν στην ενσυνείδητη, δημιουργική συμμετοχή κάθε ατόμου στην διαδικασία του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας³⁷. Κατόπιν αυτού καθοριστικό κριτήριο της αποτελεσματικότητας της κομμουνιστικής προπαγάνδας είναι η κοινωνική δραστηριοποίηση του λαού σύμφωνα πάντα με τις θεμελιώδεις θέσεις των Κ.Μαρξ και Φ.Εγκελς. Αυτός καθαυτός ο μαρξισμός διακρίνεται άλλωστε από μία εξαιρετικά μεγάλη δύναμη μαζικής εξάπλωσης. Πρόκειται για ένα ιδεολογικό κατασκευάσμα ικανό να διαδοθεί ευρέως στις λαϊκές μάζες της νεωτερικότητας, διότι το περιεχόμενό του αφενός μεν αγγίζει άμεσα κάθε κοινωνό του βιομηχανικού πολιτισμού, αφετέρου δε στηρίζεται σε μία διαλεκτική που δύναται να απλουστευθεί προκειμένου να γίνει απόλυτα κατανοητή, δίχως ωστόσο να παρεκκλίνει των ιδρυτικών της στοιχείων. Πέραν αυτού, η μαρξιστική ιδεολογία δεν θα έχαιρε ταχείας εξάπλωσης, εάν ο Λένιν δεν είχε αναπτύξει δημιουργικά πολιτικές τακτικές έμπρακτης εφαρμογής της.

Για το Μαρξ η ταξική συνείδηση αποτελεί το εικολαπτήριο του πολιτικού λόγου³⁸, κατά συνέπεια η σύνδεσή της αποκλειστικά και μόνο με τον αγώνα των οικονομικών συμφερόντων την υποβιβάζει περιορίζοντάς την σε μία αμιγώς συνδικαλιστική δραστηριότητα. Με αφετηρία τούτη την θέση ο Λένιν υπογραμμίζει την επιτακτική ανάγκη αφύπνισης της πολιτικής συνείδησης κι αναγωγής της πάλης των τάξεων στην ευρύτερη κατάσταση πολέμου, η οποία

³⁷ Β. Φ. Πραβιτόροφ, Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια., Γιαννίκος, Αθήνα: 1970, σελ.639.

³⁸ Κ. Marx, F. Engels, Διαλεχτά Έργα, Αλφειός, Αθήνα: 1975, σελ. 269.

αποτελεί πάγιο και σταθερό φαινόμενο στην εξέλιξη των κοινωνιών³⁹. Η θεωρητική ικανοποίηση της ανάγκης αυτής αποδίδεται σε πεφωτισμένους διανοούμενους, οι οποίοι, αν και κατασκευάζουν το ιδεολόγημα που πυροδοτεί την επανάσταση, ανήκουν εντούτοις στην οπισθοφυλακή του προλεταριάτου. Στην πρώτη γραμμή του πολιτικού μετώπου βρίσκεται ο λαός, ενώ σημείο επαφής και διάυλος επικοινωνία μεταξύ των ιδεολόγων και της ευρείας μάζας καθίσταται το Κομμουνιστικό Κόμμα. Εντός αυτού του πλαισίου η προπαγάνδα λειτουργεί ως σπονδυλωτό κι ευέλικτο μέσο μαζικής κινητοποίησης αποβλέποντας ουσιαστικά στην διάδοση κι επικράτηση των κομμουνιστικών ιδεωδών. Προκειμένου να επιτελέσει το έργο του με τον αποτελεσματικότερο δυνατό τρόπο, το λενινιστικό προπαγανδιστικό σχέδιο θεμελιώνεται επί δύο βασικών πρακτικών, την τακτική των αποκαλύψεων – δημόσιων καταγγελιών και τα συνθήματα.

Ακολουθώντας πιστά την μαρξιστική θέση, σύμφωνα με την οποία πρέπει να καταδεικνύονται ευθαρσώς και δημοσίως όλα τα παραδείγματα καταπίεσης εις βάρος του λαού, προκειμένου ο τελευταίος να συνειδητοποιεί κάθε φορά την αποτροπιαστική εκμετάλλευσή του από την άρχουσα τάξη⁴⁰, ο Λένιν καλεί τους σοσιαλδημοκράτες να μεθοδεύσουν πολιτικές καταγγελίες σε όλους τους τομείς. Τούτες οι αποκαλύψεις σκοπό έχουν να αναδείξουν την αληθινή φύση των ορέξεων των εξουσιαστών – εκμεταλλευτών, που εν είδει σοφισμών συγκαλύπτουν τα εγωιστικά τους συμφέροντα, να γνωστοποιηθεί ευρέως η ουσιαστική προαίρεση των πράξεών τους. Δεν είναι τα βιβλία, διατείνεται ο Λένιν, ο τόπος στον οποίο πρέπει να καταφύγει ο απλός εργάτης για να διαφωτισθεί. Η ενημέρωση σχετικά με την καίουσα πραγματικότητα ανάγεται στα ζωντανά παραδείγματα, στις αποκαλύψεις όσον αφορά γεγονότα που συμβαίνουν μία δεδομένη στιγμή και τα οποία αποσιωπώνται ή στην καλύτερη των περιπτώσεων γίνονται εν μέρει γνωστά καλυμμένα κάτω από ψιθύρους. Οι καταγγελίες σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας είναι άλλωστε η ικανή και αναγκαία συνθήκη για την προετοιμασία της μαζικής επανάστασης. Με αφετηρία την θέση αυτή η λενινιστική προπαγάνδα αναζητά σε οποιοδήποτε γεγονός της καθημερινής ζωής το αληθές αίτιό του, προκειμένου να το ανασύρει στην επιφάνεια. Εντός

³⁹ Ν. Α. Καλογερόπουλος, *Η Προπαγάνδα Μέσον Βιασμού των Λαών*, Ι.Σιδέρης, Αθήνα: 1984, σελ. 131.

⁴⁰ Lénine, *Que faire?*, Librairie de L' Humanité, Paris: 1925, σελ.155-160.

των πλαισίων της ταξικής πάλης αναδεικνύει τις πραγματικές του διαστάσεις αποφεύγοντας οποιαδήποτε ψευδή, επιφανειακή ερμηνεία, που είναι σε θέση να εφησυχάσει το ανθρώπινο πνεύμα. Ένας πόλεμος, μία απεργία, ένα πολιτικό σκάνδαλο αποτελούν ασφαλώς εξαιρετικά ενδιαφέρουσες τέτοιου είδους περιπτώσεις, εντούτοις τις περισσότερες φορές κάποια φαινομενικά ασήμαντα γεγονότα γίνονται αντικείμενα εκμετάλλευσης τούτης της προπαγανδιστικής πρακτικής.

Ενδεικτικό των προαναφερθέντων είναι το απλουστευμένο παράδειγμα που παραθέτει ο Jean – Marie Domenach σχετικά με την ανεργία στα γαλλικά κομμωτήρια⁴¹. Ο πολίτης θα μπορούσε να αναγάγει το φαινόμενο αυτό στον ολοένα αυξανόμενο αριθμό των κομμωτηρίων, στην τρέχουσα μόδα που προστάζει μακριά μαλλιά, ή σε τελευταία ανάλυση στο γεγονός πως τα μαλλιά των ανθρώπων μακραίνουν πλέον με αργότερους ρυθμούς (!). Όλες αυτές οι θέσεις αποτελούν από απλές έως αφελείς ερμηνείες που θα απορρίπτονταν αναμφισβήτητα από την κομμουνιστική προπαγάνδα. Απέναντι σε τούτο το φαινόμενο ανεργίας η τελευταία θα δραστηριοποιείτο άμεσα, προκειμένου να πείσει τον ανυποψίαστο Γάλλο πολίτη ότι τα κομμωτήρια κλείνουν το ένα πίσω από το άλλο, διότι οι άνθρωποι δεν διαθέτουν πλέον αρκετά χρήματα για την ικανοποίηση ακόμα και των βασικών τους αναγκών. Εφαρμόζοντας την αρχή «της προσωπικής συμβολής» ο προπαγανδιστής οφείλει να οδηγήσει ανεπαίσθητα τον κοινό νου στο συμπέρασμα ότι οι εργαζόμενοι στο σύνολό τους είναι κακοπληρωμένοι, καθώς τα χρήματα που δικαιωματικά τους ανήκουν δεσμεύονται από διάφορους κρατικούς φορείς και κρατήσεις προς όφελος π.χ. της οικονομικής συνεισφοράς της Γαλλίας στην ατλαντική συμμαχία, που υπηρετεί τον διεθνή καπιταλισμό. Σύμφωνα με τη λενινιστική μέθοδο των αποκαλύψεων το παράδειγμα αυτό αποτελεί αναμφίβολα μία εξαιρετική αφορμή θορυβώδους καταγγελίας μιας από τις κατάφορες αδικίες του καπιταλιστικού συστήματος εις βάρος του ανυποψίαστου λαού.

Πέραν όμως των αποκαλύψεων η λενινιστική προπαγάνδα επιστρατεύει ένα εξίσου αποτελεσματικό μέσο μαζικής υποβολής, τα συνθήματα. «Όλη η εξουσία στα σοβιέτ!», διακηρύσσει ο Λένιν το 1917 συμπυκνώνοντας μέσα σε τούτη την φράση όλο το μαχητικό, διεκδικητικό

⁴¹ J. – M. Domenach, *La Propagande Politique*, Que Sais – je? 448, Presses Universitaires de France, Paris: 1969, σελ.23.

απόθεμα της επανάστασης. Συνθήματα τέτοιου είδους αποτελούν ευρηματικές λεκτικές αποτυπώσεις, εντός των οποίων εσωκλείονται οι θεμελιώδεις αρχές του κομμουνισμού. Κινητήριες δυνάμεις ασύλληπτης ισχύος είναι σε θέση να εκφράσουν με συντομία, σαφήνεια και ευφωνία τον επιδιωκόμενο σκοπό μιας δεδομένης χρονικής στιγμής. Κι αυτή η άμεση σχέση τους με την τρέχουσα πολιτική πραγματικότητα κρίνεται άκρως απαραίτητα από τον Λένιν, που υπογραμμίζει σε κάθε ευκαιρία την ανάγκη αντικατάστασής τους όταν παύουν να συντρέχουν οι απαραίτητοι λόγοι γέννησής τους. Τα κομμουνιστικά συνθήματα οφείλουν αφενός μεν να έχουν άμεση αναφορά στο πολιτικό γίγνεσθαι, αφετέρου δε να διατυπώνονται με τέτοιον τρόπο, ώστε να υποχρεώνουν τους πολιτικούς αντιπάλους να επαναπροσδιορίζονται διασαφηνίζοντας τη θέση τους υπέρ ή εναντίον της διακηρυσσόμενης λαϊκής διεκδίκησης.

Πνευματικά πονήματα λεπτομερούς προεργασίας, τα συνθήματα της επανάστασης επιτυγχάνουν ταχύτατα τον επιδιωκόμενο σκοπό. Με δύο λέξεις ο Λένιν καταφέρνει να εκφράσει δύο θεμελιώδεις ανάγκες πολλών χιλιάδων αγροτών και στρατιωτών προκαλώντας την αγωνιστική τους πίστη. Ζητά για λογαριασμό τους «Γη και Ειρήνη». Ο Τρότσκι αναγνωρίζει στην ευρηματικότητα της επαναστατικής συνθηματολογίας τον πλέον καθοριστικό παράγοντα της επιτυχούς, σχεδόν απρόσμενης, έκβασης του αγώνα των μπολσεβίκων, δεδομένου αφενός μεν του ελάχιστου αριθμού των τελευταίων, αφετέρου δε της πενίας των μέσων επιβολής που διαθέτουν. Κι όμως οι επαναστατικές ιδέες υπερισχύουν εντέλει στην λαϊκή συνείδηση, γιατί επιστρατεύεται ένα πανίσχυρο όπλο. Γεννιέται η ελπίδα κατάκτησης των μέχρι πρότινος αδιεκδίκητων δικαιωμάτων μέσω συνθημάτων επίμονης διεκδίκησης αυτών, που προβάλλουν την επανάσταση ως μόνη λύση.

Εντούτοις τόσο η τακτική των δημόσιων καταγγελιών όσο και τα συνθήματα της λενινιστικής προπαγάνδας δεν θα εξελίσσονταν σε ισχυρότατα προπαγανδιστικά όργανα της κομμουνιστικής ιδεολογίας δίχως την απαραίτητη συμβολή δύο εντεταλμένων προπαγανδιστικών λειτουργών, του προπαγανδιστή (пропагандист) και του δημεγέρτη (агитатор). Η αποσαφήνιση του ρόλου τούτων των δύο κομματικών οργάνων ανήκει στον Πλεχάνοφ, ο οποίος ως προπαγανδιστή ορίζει «το πρόσωπο που διαφωτίζει μεταδίδοντας πολλές ιδέες σ'ένα μόνο άτομο ή σε περιορισμένο αριθμό

ανθρώπων», ενώ στον δημεγέρτη ή αγκιτάτορα αποδίδεται ο ρόλος εκείνου που «διακηρύσσει μία μόνο ιδέα ή έναν περιορισμένο αριθμό ιδεών στην ευρεία λαϊκή μάζα»⁴². Ο Λένιν με την σειρά του διευρύνει την αποστολή τους επιφορτίζοντας τον μεν πρώτο με «την ευθύνη διάδοσης ιδεών και θεωριών, στις οποίες αντανακλάται το βασικό περιεχόμενο της κομμουνιστικής ιδεολογίας», τον δε δεύτερο με «το καθήκον περισσότερο της ζήμωσης παρά της διαφώτισης, της εκλαϊκευμένης έκθεσης ενός επίκαιρου γεγονότος που εγείρει την μαζική μαχητικότητα»⁴³. Ο δημεγέρτης πρέπει με αφορμή οποιαδήποτε «πράξη αδικίας» να προκαλέσει αρχικά την δυσαρέσκεια και κατόπιν την οργή της κοινής γνώμης. Καλείται να ενεργοποιήσει τους κατάλληλους ψυχολογικούς μηχανισμούς πρόσληψης της προπαγανδιστικής ιδέας, να προλειάνει το έδαφος για την αποτελεσματική δράση του προπαγανδιστή που θα ερμηνεύσει από ιδεολογικής άποψης τα δρώμενα⁴⁴. Κατόπιν αυτών ο προπαγανδιστής εκφράζεται κυρίως γραπτώς, εν αντιθέσει με τον αγκιτάτορα που «αναταράσσει» τις μάζες μετερχόμενος του προφορικού λόγου⁴⁵. Η διάκριση ωστόσο αυτών των δύο προπαγανδιστικών λειτουργιών γίνεται για λόγους αναλυτικούς, απ' την στιγμή που η δράση τους εκτυλίσσεται παράλληλα και στηρίζεται στην αμοιβαία συνεργασία. Για τον λόγο αυτό η αποστολή τους στο σύνολό της διατυπώνεται με μία λέξη (агитпроп), που προκύπτει από τις λέξεις агитатор και пропагандист αντίστοιχα.

Η επιλογή των κατάλληλων προσώπων για τις νευραλγικές αυτές θέσεις γίνεται με αυστηρά κριτήρια βάσει της διείσδυσης των υποψηφίων στην μαρξιστική – λενινιστική ιδεολογία, καθώς επίσης της προσωπικότητας, της ψυχοσύνθεσης και των επικοινωνιακών τους δεξιοτήτων. Ανεξάρτητα όμως από τον συγκεκριμένο ρόλο που καλούνται να διαδραματίσουν, τα πρόσωπα που επιλέγονται κάθε φορά λαμβάνουν από το Κόμμα σαφή κατευθυντήρια γραμμή να μην περιορίσουν την δράση τους στην κατήχηση κι αφύπνιση μόνο της εργατικής τάξης. Οφείλουν να ασχοληθούν εξίσου με όλες τις τάξεις, τους αγρότες, τους εργάτες, τον στρατό, προκειμένου να διατηρείται στενή επαφή με κάθε κομμάτι του λαού, κατά συνέπεια να ελέγχεται απόλυτα από τον

⁴² В. М. Щербак (www.rubricon.com / Большая Советская Энциклопедия / Агитация).

⁴³ В. Ф. Праваτόροφ, Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια, Γιαννίκος, Αθήνα: 1970, σελ.639.

⁴⁴ М. И. Кондаков, А. С. Вишняков, Краткий Педагогический Словарь Пропагандиста, Москва Издательство Политической Литературы, Москва: 1984, σελ.212.

⁴⁵ Авторский Коллектив, Краткий Словарь - Справочник Агитатора и Политинформатора, Москва Издательство Политической Литературы, Москва: 1984, σελ.5.

κεντρικό κομματικό μηχανισμό η μαζική συνείδηση. Οι προπαγανδιστές κι οι δημεγέρτες επαναλαμβάνουν σε κάθε περίπτωση σχεδόν τα ίδια πράγματα, εντούτοις φροντίζουν να προσαρμόσουν επιδέξια τα λεγόμενά τους στο συγκεκριμένο γεγονός – αφορμή της επέμβασής τους, προκειμένου να τεκμηριώνονται αληθοφανώς οι θεωρίες τους. Ένα καλά οργανωμένο δίκτυο παροχής πληροφοριών τους ενημερώνει ταχύτατα, κάθε φορά που παρίσταται ανάγκη άμεσης δράσης, γεγονός που καθιστά την λενινιστική προπαγάνδα έγκαιρη, συχνά ικανή να προλαμβάνει την ίδια την εξέλιξη των γεγονότων.

Ο ίδιος ο Λένιν αποτελεί ένα εξαιρετικό προπαγανδιστή κι αποτελεσματικό δημεγέρτη ταυτόχρονα. Με την πολυτιμότερη αρωγή της επαναστατικής διάνοιας του Τρότσκι εγκαινιάζει το 1917 μία πρωτόγνωρη μορφή προπαγάνδας μοναδικής ισχύος επιστρατεύοντας κάθε μέσο που μπορεί να εξυπηρετήσει το σχέδιό του. Η πλήρης εξάρθρωση κάθε στοιχείου – νοσταλγού του τσαρικού καθεστώτος τίθεται ως πρωταρχικός σκοπός, για να επιδιωχθεί κατόπιν η αποκρυστάλλωση του κομμουνιστικού ιδεώδους στη συνείδηση του λαού. Από την στιγμή που η επανάσταση ξεσπά στην Αγία Πετρούπολη και τη Μόσχα, η λενινιστική προπαγάνδα δεν περιστέλλεται, αλλά υπηρετεί σθεναρότερα την αποστολή της για την εδραίωση κι εξάπλωση της δύναμης των σοβιέτ. Πολιτικοί απεσταλμένοι επιστρατεύονται, προκειμένου να επισκεφθούν στρατιωτικές μονάδες και να ανανεώσουν το υπάρχον καταστατικό λειτουργίας αναπροσαρμόζοντάς το στη νέα πολιτική πραγματικότητα. Σώματα άμεσης δράσης επανδρωμένα από νεαρούς κομμουνιστές αποσπώνται από τον στρατό για να καταλύσουν σε αγροτικές κοινότητες, όπου συμμετέχουν σε σύντομα «επιμορφωτικά προγράμματα» κομμουνιστικής κατήχησης. Ο Λένιν θέτει κάθε δυνατό μέσο στην υπηρεσία της προπαγάνδας επιδιώκοντας την πολιτική ανάπλαση του ρωσικού λαού, ο οποίος προϊόντος του χρόνου αποποιείται της ρωσικής του ταυτότητα δομώντας πλέον σοβιετική συνείδηση.

2. Τα Προπαγανδιστικά Μνημεία

Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση ο Λένιν εντάσσει τα προπαγανδιστικά μνημεία στο ευρύτερο σχέδιο ανάπτυξης της αναμνηστικής γλυπτικής κι αρχιτεκτονικής. Η βάση του σχεδίου αυτού είναι το Διάταγμα «Για τα Μνημεία της Δημοκρατίας» της 12^{ης} Απριλίου 1918, σύμφωνα με το οποίο επιβάλλεται η «απομάκρυνση μνημείων ανεγερθέντων προς τιμή των τσάρων και των ανδρείκελών τους, καθώς κι η εκπόνηση προγράμματος για την ανέγερση μνημείων αφιερωμένων στη Ρωσική Σοσιαλιστική Επανάσταση»⁴⁶. Τούτο το διάταγμα προβλέπει αφενός μεν την απομάκρυνση εκείνων των μνημείων της προεπαναστατικής Ρωσίας που δεν διαθέτουν ιστορική ή καλλιτεχνική αξία, αφετέρου δε την δημιουργία έργων επαναστατικής τέχνης. Κατόπιν αυτού την Πρωτομαγιά του 1918 διακοσμούνται κατά το επαναστατικό πρότυπο πολλές πόλεις, ενώ αποκαλύπτεται το προσωρινό μνημείο του Κ.Μαρξ στην Πένζα (γλύπτης Ε.Β.Ρέβντελ). Εντούτοις η εφαρμογή του εν λόγω διατάγματος παρεμποδίζεται αρχικά τόσο εξαιτίας οργανωτικών και υλικοτεχνικών ανεπαρειών όσο κι από την υπονόμευση της αστικής διανόησης.

Ένας κατάλογος νέων μνημείων, αφιερωμένων σε εξήντα εννέα προοδευτικές μορφές όλων των εποχών, εγκρίνεται από το Συμβούλιο Λαϊκών Επιτροπών στις 30 Ιουλίου 1918. Το πρώτο από τα υπό ανέγερση μνημεία είναι αφιερωμένο στον Α.Ν.Ραντίστσεφ (γλύπτης Α.Β.Σερβούν), ενώ τα αποκαλυπτήρια αντίγραφου του μνημείου αυτού λαμβάνουν χώρα στη Μόσχα στις 6 Οκτωβρίου 1918. Κατά τον εορτασμό της 1^{ης} επετείου της Οκτωβριανής Επανάστασης πραγματοποιούνται τα αποκαλυπτήρια πολλών νέων μνημείων κι αναμνηστικών πλακών παράλληλα με τον εορταστικό

⁴⁶ Α. Α. Στριγκάλιοφ, Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια, Γιαννίκος, Αθήνα: 1970, σελ.640.

διάκοσμο πολλών πόλεων, όπως η Μόσχα, η Αγία Πετρούπολη, το Σαράτοφ, το Βίτεμπσκ κ.α. Τα αποκαλυπτήρια των σοβιετικών μνημείων θεωρούνται πολύ σημαντικά πολιτικά γεγονότα και συνοδεύονται πάντα από κομματικές συγιεντρώσεις, όπως συμβαίνει λ.χ. στις 7 Νοεμβρίου 1918 κατά τα αποκαλυπτήρια του μνημείου των Κ.Μαρξ και Φ.Εγκελς (γλύπτης Σ.Α.Μεζέντσεφ) στην Πλατεία της Επανάστασης, καθώς και της αναμνηστικής πλάκας «σε εκείνους που έπεσαν ηρωικά μαχόμενη στον αγώνα για την ειρήνη και την αδερφοσύνη των λαών» στην Κόκκινη Πλατεία της Μόσχας (γλύπτης Σ.Τ.Κονιόνκοφ).

Συνήθως τα προπαγανδιστικά μνημεία ανεγείρονται σε προσωρινή μορφή, κατασκευάζονται αρχικά από φθηνά υλικά (γύψο, τσιμέντο, ξύλο), για να ανακατασκευαστούν κατόπιν από ανθεκτικότερα υλικά. Κατά τα έτη 1919 – 1920, εποχή κατά την οποία η χώρα αντιμετωπίζει οικονομική δυσπραγία, η ανέγερση προπαγανδιστικών μνημείων αναστέλλεται. Ωστόσο τούτη η προπαγανδιστική πρακτική εξακολουθεί να εφαρμόζεται κάτω από άλλες μορφές: διεξάγονται διαγωνισμοί σχεδίου, πανηγυρικές θεμελιώσεις μελλοντικών μνημείων (των Κ.Μαρξ, Α.Ι.Χέρτσεν, Ι.Μ.Σβέρντοφ κ.α στη Μόσχα, του Κ.Λίμπνεχτ, της Ρ.Λούξεμπουργκ και της Παρισινής Κομμούνας του 1871 στην Αγία Πετρούπολη), ενώ ξανασχεδιάζονται αρχιτεκτονικά συγκροτήματα με προσθήκες νέων μνημείων (στην Αγία Πετρούπολη προστίθεται το μνημείο των «Μαχητών της Επανάστασης» υπό την εποπτεία του αρχιτέκτονα Α.Β.Ρούντνεφ κατά τα έτη 1917-1919).

Τα Προπαγανδιστικά Μνημεία της επαναστατικής περιόδου είναι αφιερωμένα αφενός μεν «στην διεθνιστική αδερφοσύνη των εργαζόμενων»⁴⁷ (π.χ. η διακόσμηση των συνεδρίων της Κομιντέρν και του συνεδρίου Εργατών Ανατολής κ.α.), αφετέρου δε «στη μετάβαση στην ειρηνική εργασία» (μνημεία αφιερωμένα στην «απελευθέρωση της εργασίας»). Μετά την εδραίωση της σοβιετικής εξουσίας το σχέδιο για την ανέγερση προπαγανδιστικών μνημείων εφαρμόζεται επίσης στο Κίεβο σύμφωνα με το Διάταγμα της 7^{ης} Μαΐου 1919 του Συμβουλίου Λαϊκών Επιτροπών της ΣΣΔ Ουκρανίας. Το 1920 το ίδιο σχέδιο επεκτείνεται στα Ουράλια, στην Σιβηρία και το Αζερμπαϊτζάν, ενώ ένα

⁴⁷ L. Marcou, *Le Kominform*, Presses de la Fondation National des Sciences Politiques, Paris: 1977, σελ.3.

χρόνο αργότερα στην Αρμενία και την Γεωργία. Το 1922 η βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των Σοβιετικών Δημοκρατιών οδηγεί σε νέα έξαρση κατασκευής μνημείων σχετικών κυρίως με την 5^η επέτειο της Οκτωβριανής Επανάστασης. Έτσι κατά τα έτη 1922 - 1923 ανεγείρονται μνημεία στη μνήμη των Α.Ι.Χέρτσεν, Ν.Π.Ογκαριόφ (γλύπτης Ν.Α.Αντρέγεφ) και Κ.Α.Τιμιριάζεφ (γλύπτης Σ.Ντ.Μερκούροφ) στη Μόσχα, των Ν.Α.Νεκράσοφ (γλύπτης Β.Β.Λίεφ) και Β.Βολοντάρσκι (γλύπτες Μ.Γκ.Μάνιζερ και Λ.Β.Μπλέζε Μάνιζερ, αποκαλυπτήρια το 1925) στην Αγία Πετρούπολη και των «Αγωνιστών της Επανάστασης» (γλύπτης Μπ.Ντ.Κορολιόφ, αποκαλυπτήρια το 1925) στο Σαράτοφ. Πέραν όμως των προαναφερθέντων, τα προπαγανδιστικά μνημεία βρίσκουν αναμφίβολα την απόλυτη έκφρασή τους στις δημιουργίες που απαθανατίζουν το Λένιν, όπως συμβαίνει το 1926 όταν αποκαλύπτεται το μνημείο του εμπνευστή της Επανάστασης στην Πλατεία Λένιν της Αγίας Πετρούπολης (γλύπτης Σ.Α.Γεφσέγεφ, αρχιτέκτονες Β.Γκ.Γκελφρέιχ και Β.Α.Στσούκο).

Καθένα από τα παραπάνω προπαγανδιστικά μνημεία αποβλέπει στην ανάπτυξη της αναμνηστικής γλυπτικής κι αρχιτεκτονικής εξυπηρετώντας τον προπαγανδιστικό αγώνα για τη νίκη και την διάδοση των επαναστατικών ιδεών, την διαφώτιση και την κομμουνιστική «διαπαιδαγώγηση» των λαϊκών μαζών. Επιπλέον τα προπαγανδιστικά μνημεία αποτελούν μέσο αλλαγής της εμφάνισης των σοβιετικών πόλεων, εκφράζουν μια νέα αισθητική αντίληψη εισάγοντας καινούριες ιδέες στην τέχνη, στην αρχιτεκτονική, στην πολεοδομία. Ολόκληρη η μετέπειτα ιστορία της σοβιετικής μνημειακής τέχνης αντιπροσωπεύει την συνέχιση του λενινιστικού σχεδίου προπαγάνδας για την ανέγερση τέτοιου είδους μνημείων. Η συμμετοχή στην εφαρμογή του σχεδίου αυτού αποτελεί μάλιστα ένα μεγάλο πρακτικό σχολείο για πολλούς Σοβιετικούς καλλιτέχνες. Τα προπαγανδιστικά μνημεία σηματοδοτούν μία σημαντικότερη περίοδο στην ιστορία της σοβιετικής καλλιτεχνικής δημιουργίας, καθώς σε τούτα διατυπώνονται για πρώτη φορά με σαφήνεια οι αρχές της κομματικότητας, ενώ μετουσιώνεται, σύμφωνα με την πεποίθηση των δημιουργών τους, «η βαθιά επιθυμία σύναψης στενών ψυχοδιανοητικών δεσμών μεταξύ της σοβιετικής τέχνης και του λαού»⁴⁸.

⁴⁸ Α.Α.Стригалёв (www.rubricon.com/ Большая Советская Энциклопедия/ Монументальная Пропаганда).

3. Ο Σοβιετικός Τύπος

Η άρση κάθε ιδιωτικής επιχειρηματικής δραστηριοποίησης σε συνδυασμό με την συγκέντρωση της απόλυτης εξουσίας στα όργανα του Κομμουνιστικού Κόμματος καθιστά τον σοβιετικό τύπο ένα πανίσχυρο όπλο άμεσου και πλήρους ελέγχου της κοινής γνώμης. Το Πενταετές Πρόγραμμα Σχεδιασμού, που εκπονείται από το Κόμμα το 1928, αποδεικνύει την ιδιαίτερη βαρύτητα που αποδίδεται στην προπαγανδιστική δύναμη του τύπου περιλαμβάνοντας ευκρινώς τις αρμοδιότητες και τις ευθύνες του τελευταίου εντός ενός συγκεκριμένου πλαισίου δράσης με σαφώς προκαθορισμένους σκοπούς.

Ο τύπος θεωρείται το πλέον υπεύθυνο όργανο της κομμουνιστική διαπαιδαγώγησης της ευρείας μάζας και της πολιτικής οργάνωση των κομματικών στελεχών. «Μία εφημερίδα δεν αποτελεί απλά τον θεωρητικό προπαγανδιστή. Λειτουργεί κυρίως ως ασφαλής διαύλος των κατευθυντήριων κομματικών αρχών»⁴⁹, είναι η συνήθης φράση που χρησιμοποιεί ο Λένιν για να περιγράψει τον ρόλο του τύπου, η οποία εξελίσσεται σε προσφιλή επωδό κάθε προπαγανδιστή του σοβιετικού καθεστώτος. Κάθε δημοσίευση τελεί ασφαλώς χρέη προπαγανδιστή και δημεγέρτη, καθώς καλείται να διαφωτίσει το πλήθος παρέχοντάς του ωστόσο συγκεκριμένες πληροφορίες, με απώτερο σκοπό η περαιτέρω ανάλυση να ανάγεται πάντα στις θεμελιώδεις αρχές του κομμουνιστικού ιδεολογήματος. Πέραν όμως αυτού, μέσω του τύπου τα υψηλά ιστάμενα πρόσωπα της κομματικής ιεραρχίας δίδουν τις κατευθυντήριες γραμμές πλεύσης στους υφιστάμενούς τους σύμφωνα πάντα με την καιούσα πραγματικότητα. Ακολουθώντας την ίδια τακτική η κεντρική κομματική

⁴⁹ A. Inkeles, *Public Opinion in Soviet Russia*, Harward University Press, Cambridge-Massachusetts: 1962, σελ.135.

επιτροπή κάθε περιοχής έχει την δυνατότητα να συντονίζει μέσω των εφημερίδων τις δραστηριότητες των οργάνων της. Το γεγονός άλλωστε ότι πολλά υπουργεία έχουν αναλάβει την έκδοση εφημερίδων με συναφές ως προς το αντικείμενό τους περιεχόμενο αποτελεί απόδειξη της συντονισμένης λειτουργίας του προπαγανδιστικού μηχανισμού. Το υπουργείο Γεωργίας λ.χ. έχει υπό τον απόλυτο έλεγχό του την εφημερίδα «Социалистическое Земледелие», η οποία προπαγανδίζει την σοβιετική αγροτική πολιτική διαχέοντας τις κατάλληλες πληροφορίες τόσο στα κατά τόπους κομματικά συμβούλια, όσο και στην ευρεία μάζα.

Ο τύπος στην Σοβιετική Ένωση αποτελεί έναν πανίσχυρο μοχλό πίεσης, του οποίου η δράση αποβλέπει στην ικανοποίηση των σκοπών της σοβιετικής κοινωνίας. Από την στιγμή όμως που το ίδιο το Κομμουνιστικό Κόμμα είναι αυτό που προκαθόριζε κάθε φορά τους επιδιωκόμενους σκοπούς, εντέλει τούτο αποτελεί τον ένα και μοναδικό παράγοντα απόλυτου ελέγχου του τύπου. Η προαναφερθείσα πρακτική συνιστά μία μορφή ολοκληρωτισμού που υπονομεύει την ελευθερία των μέσων πληροφόρησης. Θα μπορούσε ωστόσο να υποστηρίξει κανείς πως η έννοια της ελευθερίας, κατ'επέκταση και η ελευθερία του τύπου, εκλαμβάνεται κατά έναν ιδιάζοντα τρόπο από τους μπολσεβίκους. Ο Λένιν διατείνεται ευθαρσώς ότι το να ζει κανείς στους κόλπους μιας κοινωνίας και να θεωρεί τον εαυτό του απόλυτα ελεύθερο είναι ματαιοπονία. Κατόπιν αυτού ο σοβιετικός τύπος είναι αδέσμευτος ως προς τα καπιταλιστικά και αστικά συμφέροντα, δίχως εντούτοις να θεωρείται σε καμία περίπτωση απόλυτα ανεξάρτητος, από την στιγμή που συνδέεται άρρηκτα με το προλεταριάτο, με τα ζητούμενα και τις ανάγκες της εργατικής τάξης.

Με αφετηρία την θέση αυτή επαναπροσδιορίζεται το περιεχόμενο της έννοιας της «αντικειμενικότητας». Εικανώντας από τις αρχές της μαρξιστικής θεωρίας, οι μπολσεβίκοι θεωρούν την αντικειμενικότητα μία φενάκη των αστικών φιλοσόφων και κοινωνιολόγων, οι οποίοι επιδιώκουν την προβολή της υποτιθέμενης σταθερότητας των καπιταλιστικών κοινωνιών. Σε τούτη την απόπειρα σύγχυσης κι αποπροσανατολισμού της λαϊκής συνείδησης η κομμουνιστική θεωρία αντιτάσσει την αρχή του διαλεκτικού γίνεσθαι του μαρξιστικού υλισμού. Ο άνθρωπος που επιμένει να πιστεύει πως είναι αντικειμενικός όσον αφορά την ανάλυση των γεγονότων της τρέχουσας πραγματικότητας, διατρέχει τον κίνδυνο να γίνεται κάθε φορά απολογητικός.

Αντ'αυτού είναι προτιμότερη η μαρξιστική προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων, που ανάγει την ανθρώπινη κατάσταση στην πάγια και σταθερή κατάσταση πολέμου της εξέλιξης των κοινωνιών. Τούτο υποστηρίζει ο Λένιν που αμφισβητεί την «αστικώς» νοούμενη αντικειμενικότητα προβάλλοντας την αξιολόγηση των ιστορικών γεγονότων υπό το πρίσμα της πάλης των τάξεων και της επανάστασης του προλεταριάτου⁵⁰.

Εντός αυτού του πλαισίου, εύλογα τίθεται το ερώτημα ποιες πληροφορίες συνιστούν «νέα» προς δημοσίευση στην Σοβιετική Ένωση. Είναι γεγονός πως στην Σοβιετική Ένωση τα γεγονότα εκλαμβάνονται ως αφορμές για περαιτέρω ανάλυση των κοινωνικών διεργασιών που ανιχνεύονται πίσω απ'αυτά. Η μελέτη της κοινωνικής δομής και η ταξική πάλη αποτελούν τα ουσιώδη ζητούμενα των σοβιετικών εφημερίδων, κατά συνέπεια οποιοδήποτε συμβάν της τρέχουσας πραγματικότητας είναι σε θέση να δώσει το έναυσμα για αναφορές προς αυτή την κατεύθυνση δημοσιεύεται. Είναι εντυπωσιακό να διαπιστώνει κανείς την απουσία του ανθρώπου ως εξατομικευμένης οντότητας στις στήλες των σοβιετικών εφημερίδων. Σε αυτές πρωταγωνιστές καθίστανται τα προπαγανδιστικά «είδωλα», η «Επανάσταση», το «Κόμμα», οι επερχόμενες εκλογές, ένα καινούριο σχέδιο πολιτικής δράσης. Κι όμως σε τούτη την διαπίστωση θα μπορούσε να αντιτάξει κανείς τα αμέτρητα γράμματα που καταφθάνουν στις εφημερίδες και πολλές φορές δημοσιεύονταν στα φύλλα τους, καθώς και την επικοινωνία λ.χ. του Στάλιν με τη λαϊκή μάζα μέσω του σοβιετικού τύπου. Στα παραδείγματα αυτά απουσιάζει ουσιωδώς το άτομο ως δρων υποκείμενο, από την στιγμή που και στις δύο προαναφερθείσες περιπτώσεις δεν λαμβάνει χώρα διαδραστική επικοινωνία που συνιστά έκφραση της προσωπικότητας, αλλά απλή παρουσία κομματικο-πολιτικών συμβόλων, των ψηφοφόρων του Κόμματος στην πρώτη περίπτωση, του επικεφαλής του Κόμματος στην δεύτερη. Πίσω και πέρα από τα σύμβολα, ελάχιστες πληροφορίες βρίσκει κανείς γι'αυτά καθαυτά τα ανθρώπινα υποκείμενα που υποστασιοποιούν το σοβιετικό καθεστώς.

⁵⁰ E. Orlandi, Οι Φάκελοι Mondadori - Λένιν: Τα Υπέρ και τα Κατά, Φυτράκης, Αθήνα: 1972, σελ.148.

4. Λογοκρισία και Αυτοκριτική

Η λογοκρισία καθίσταται η πάγια και πλέον αποτελεσματική τακτική απόλυτου ελέγχου που ασκεί το Κομμουνιστικό Κόμμα στην έντυπη πληροφόρηση. Στη Σοβιετική Ένωση λειτουργεί ένας επιμελώς σχεδιασμένος μηχανισμός χειραγώγησης του τύπου που προσανατολίζεται σε τρεις βασικές κατευθύνσεις. Πρώτον την κομματική διαπαιδαγώγηση κι αυστηρή επιλογή των προσώπων που προορίζονται για θέσεις αρθρογράφων και συντακτών. Δεύτερον, τον αδιάλειπτο, άμεσο έλεγχο του περιεχομένου των άρθρων προς δημοσίευση, προκειμένου να ικανοποιούνται σε κάθε περίπτωση οι τρέχουσες κομματικές επιδιώξεις. Τρίτον, την θεσμοθέτηση ενός επίσημου κομματικού οργάνου, το οποίο εγγυάται την ομαλή λειτουργία του προαναφερθέντος μηχανισμού⁵¹.

Ένας από τους πλέον αποτελεσματικούς τρόπους ελέγχου του τύπου είναι η χειραγώγηση εκείνων που αρθρογραφούν. Ως εκ τούτου τα σοβιετικά μέσα πληροφόρησης επανδρώνονται από πιστά μέλη του Κόμματος, από ανθρώπινα υποκείμενα των οποίων το πνεύμα έχει βαθιά εμποτισθεί από τις αρχές της κομμουνιστικής θεωρίας. Το προπαγανδιστικό σχέδιο δεν περιορίζεται ωστόσο στην λήψη αυτού του μέτρου. Ακόμα και τα άτομα απόλυτης εμπιστοσύνης ελέγχονται διαρκώς, προκειμένου να διαπιστώνεται κάθε φορά ότι οι θέσεις τους εξακολουθούν να συνάδουν με τις κατευθύνσεις της κεντρικής κομματικής αρχής, ή επαναπροσδιορίζονται όταν οι συνθήκες το απαιτούν προς το συμφέρον του υπηρετούμενου ιδεώδους. Τούτος ο έλεγχος πραγματοποιείται από δύο εντεταλμένα όργανα, που υπάγονται στην Κεντρική Κομματική Επιτροπή, και συγκεκριμένα στο Τμήμα Προπαγάνδας και

⁵¹ A. Inkeles, *Public Opinion in Soviet Russia*, Harward University Press, Cambridge-Massachusetts: 1962, σελ.188.

Διαφώτισης. Πρόκειται για τον Κεντρικό Τομέα του Τύπου, υπό τον οποίο τελούν οι είκοσι πέντε μεγαλύτερες εφημερίδες της επικράτειας, και τον Τοπικό Τομέα του Τύπου, που ελέγχει τις περισσότερες από τέσσερις χιλιάδες τοπικές εφημερίδες.

Κάθε τοπική κομματική επιτροπή αναλαμβάνει το ευθύνη σύστασης και λειτουργίας ενός γραφείου τύπου, υπεύθυνου για την προπαγάνδα και της διαφώτισης. Το γραφείο αυτό είναι επιφορτισμένο με την διττή υποχρέωση αφενός μεν να παρακολουθεί στενά τις δραστηριότητες των υφιστάμενων της τοπικής επιτροπής κομματικών οργανώσεων, αφετέρου δε να λογοκρίνει το περιεχόμενο των τοπικών εφημερίδων. Εντός του προπαγανδιστικού σχεδίου ο ρόλος των τοπικών επιτροπών ολοκληρώνεται με την άμεση επικοινωνία με τις προϊστάμενες κομματικές αρχές για την λήψη σαφών κατευθυντήριων γραμμών διαφώτισης και προπαγάνδας.

Εκτός αυτού οι ίδιες οι εφημερίδες κι οι δημοσιογράφοι καθίστανται όργανα λογοκρισίας. Πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο κυκλοφορεί η «Большевистская Пресса», της οποίας η δράση επικεντρώνεται στον έλεγχο του περιεχομένου εφημερίδων υψηλής και μέσης εμβέλειας. Μετά τον πόλεμο η λογοκρισία περιέρχεται στην εφημερίδα «Культура и Жизнь», που υπάγεται ευθέως στο Τμήμα Προπαγάνδας και Διαφώτισης. Η «Правда» αποτελεί επίσης εντεταλμένο όργανο της Κεντρικής Επιτροπής φιλοξενώντας συστηματικά στις σελίδες της στήλες κριτικής του περιοδικού τύπου. Ακολουθώντας το παράδειγμα της αυστηρής κομματικής ιεραρχίας κάθε μεγάλη εφημερίδα περιλαμβάνει συγκεκριμένη και θεματολογία, ενώ παράλληλα ελέγχει τις τοπικές εφημερίδες που ασχολούνταν με κοινά θέματα. Η στρατιωτική εφημερίδα «Красная Звезда» λογοκρίνει λ.χ. όλες τις συναφούς περιεχομένου εφημερίδες, ενώ η οικονομική εφημερίδα «Труд» ελέγχει τις υπόλοιπες οικονομικές εφημερίδες. Εντός του σοβιετικού καθεστώτος ο τύπος τελεί υπό απόλυτο έλεγχο σε τέτοιο βαθμό, που κι η παραμικρή εφημερίδα του τοίχου να υφίσταται αυστηρή κομματική λογοκρισία.

Ο σοβιετικός τύπος αποτελεί τον ενεργό προπαγανδιστή των κομμουνιστικών αρχών προβάλλοντας εκείνες τις πληροφορίες, στις οποίες αντανακλώνται οι «αντιρεκτίβες» του Κόμματος. Κύριο μέσο εφαρμογής της πρακτικής αυτής καθίσταται η λογοκρισία, η οποία ωστόσο εφαρμόζεται και για τον έλεγχο του τρόπου διαχείρισης της εξουσίας των κομματικών οργάνων.

Κατόπιν αυτού αναπτύσσεται η προπαγανδιστική τακτική της *самоκριтика* (της αυτοκριτικής), που σκοπό έχει την «από κάτω προς τα πάνω» άσκηση ελέγχου⁵². Σε οποιοδήποτε μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος παρέχεται η δυνατότητα να κρίνει και να αξιολογεί την διαχείριση της κρατικής εξουσίας μέσω είτε αναφορών στις κατά τόπους κομματικές οργανώσεις είτε επιστολών σε εφημερίδες. Ο κρατικός μηχανισμός ενθαρρύνει πολύ αυτού του είδους την δραστηριότητα, σε σημείο μάλιστα που η επάρκεια των εκδοτών κρίνεται από τον αριθμό των επιστολών που αποστέλλονται από τους αναγνώστες στις εφημερίδες τους.

Η *самоκριтика* θεωρείται από τους Σοβιετικούς ο πλέον ασφαλής τρόπος ελέγχου της δράσης των κομματικών οργάνων κι αντιμετώπισης των κακών κειμένων της κρατικής γραφειοκρατίας. Η απειλή του δημόσιου διασυρμού εξαναγκάζει τους κρατικούς λειτουργούς να υπηρετούν με συνέπεια τα καθήκοντά τους, ενώ παράλληλα δίδεται στον λαό η ευκαιρία έμμεσης άσκησης εξουσίας. Κατόπιν αυτού ο τελευταίος δεν αντιμετωπίζεται ως πειθήνιο όργανο που υπακούει αδιαμαρτύρητα στις προσταγές της κεντρικής κομμουνιστικής επιτροπής, αλλά ως ενεργό μέλος της σοβιετικής κοινωνίας, που ακόμα κι αν δεν είναι σε θέση να αποφασίζει κάθε φορά για το τι μέλλει γενέσθαι, τουλάχιστον έχει αναφαίρετο δικαίωμα να κρίνει τις αποφάσεις και τις πράξεις των διοικούντων. Κατά συνέπεια μέσω της «αυτοκριτικής» το μεν Κομμουνιστικό Κόμμα εκπληρώνει την θεμελιώδη αρχή της άμεση επαφής με τη ευρείες μάζες, ο δε λαός είναι σε θέση να ακουσθεί, δίχως η φωνή του να σκεπάζεται από τον θόρυβο των γραναζιών της γραφειοκρατίας.

Στην πράξη ωστόσο η εφαρμογή της πρακτικής αυτής δεν αποτελεί πάντα μία εύκολη υπόθεση. Πολλοί είναι οι λόγοι που κάνουν τους Σοβιετικούς να διστάζουν να εκμεταλλευτούν αυτό τους το δικαίωμα. Όποιος αποστέλλει επιστολή παραπόνων ή καταγγελίας στις εφημερίδες γνωρίζει πολύ καλά ότι αφήνει αυτόματα τον εαυτό του εκτεθειμένο στο ενδεχόμενο παρερμηνείας των προθέσεών του, εντός μιας κοινωνίας που η παρανόηση αποτελεί σύνηθες φαινόμενα με εξαιρετικά δυσάρεστες επιπτώσεις. Επιπλέον η κατάδειξη της αμέλειας ή του ατοπήματος ενός κομματικού οργάνου, εκπορευόμενη ακόμα κι από ένα υψηλότερα ιστάμενο πρόσωπο, δημιουργεί αναμφίβολα εχθρούς. Αντίθετα η αποσιώπηση του σφάλματος εξασφαλίζει την

⁵² Α. Α. Стригалёв ([www.rubricon.com/Большая Советская Энциклопедия/Самокритика](http://www.rubricon.com/Большая_Советская_Энциклопедия/Самокритика)).

αλληλεγγύη, την σιωπηρή υποστήριξη σε περίπτωση που ο εν δυνάμει καταγγέλλων ολισθήσει με την σειρά του σε ατόπημα αντιβαίνοντας των κομματικών αρχών. Κατόπιν αυτού σκόπιμα πολλές καταγγελίες δεν ανακοινώνονται με τη μεσολάβηση προσώπων που, επειδή έχουν σοβαρούς λόγους να φοβούνται την κατάδειξη των κακώς κειμένων του κρατικού μηχανισμού, καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια, προκειμένου να υπολειτουργήσουν οι διάυλοι της «από κάτω προς τα πάνω» επικοινωνίας. Συχνές είναι άλλωστε οι περιπτώσεις Σοβιετικών που, κάνοντας χρήση του νόμιμου δικαιώματος της самоκριтика, χαρακτηρίζονται προδότες των «συντρόφων» τους, περιβάλλονται με καχυποψία εντός του σοβιετικού καθεστώτος, ενώ στην χειρότερη περίπτωση καθίστανται θύματα σφοδρών επιθέσεων.

5. Η Ερυθρή Πέμπτη Φάλαγγα

Μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου οι απώλειες των Ρώσων στις συγκρούσεις με την Βέρμαχτ του Χίτλερ έχουν περιορίσει σε χαμηλό βαθμό το αξιόμαχο του Ερυθρού Στρατού, ο οποίος συνεχίζει παρ' όλα αυτά, ακόμα και σε βραδείς ρυθμούς, την ανασύνταξη των ρωσικών μονάδων. Οι Δυτικοί σύμμαχοι διαθέτουν αξιόμαχα στρατεύματα και βιομηχανικές μονάδες έτοιμες ανά πάσα στιγμή να αρχίσουν την παραγωγή όπλων και πυρομαχικών σε τρομερές ποσότητες. Κατόπιν αυτού ο Στάλιν θεωρώντας αναπόφευκτη την ένοπλη σύγκρουση μεταξύ των Σοβιετικών και της Δύσης κηρύσσει την έναρξη ενός εναλλακτικού πόλεμου, αυτού της υπονόμευσης του καπιταλιστικού συστήματος εντός των κόλπων του τελευταίου.

Ωστόσο ο πόλεμος της ανατροπής δεν αποτελεί καινοφανές φαινόμενο εν έτει 1948. Το Μάρτιο του 1919 τα κομματικά όργανα λαμβάνουν σαφείς οδηγίες από το Κρεμλίνο για το πώς θα επιτευχθεί η πτώση του καπιταλισμού και η διεθνής επικράτηση του προλεταριάτου. Σύμφωνα με τις οδηγίες αυτές οι κομμουνιστές στην Ευρώπη και την Αμερική πρέπει να αγωνισθούν για την αφύπνιση των μαζών. Τούτη η αποστολή είναι αναμφίβολα δύσκολη, εντούτοις επιβάλλεται να επιτευχθεί πάση θυσία. Στο εσωτερικό η προπαγάνδα επαναπροσδιορίζεται σε νέες βάσεις, ενώ στο εξωτερικό κάθε κομμουνιστής οφείλει να καταβάλλει προσπάθειες καθοδήγησης των εργατικών κινημάτων σύμφωνα με το σοβιετικό υπόδειγμα.

Εικοσιοκτώ χρόνια αργότερα, ο Ιωσήφ Στάλιν υιοθετεί μια δυναμικότερη και σαφώς αποτελεσματικότερη πολιτική. Τον Μάρτιο του 1948, κατά την διάρκεια μυστικής σύσκεψης με τους στενούς του συνεργάτες στο Κρεμλίνο, υπογραμμίζει πως είναι εκ των πραγμάτων επιβεβλημένη η

οργάνωση ενός επιθετικού προπαγανδιστικού σχεδίου, που θα εφαρμοστεί ανεξαιρέτως τόσο στις αναπτυγμένες χώρες όσο και στις λιγότερο προηγμένες. «Η αλυσίδα του ιμπεριαλιστικού μετώπου πρέπει να σπάσει εκεί όπου οι κρίκοι είναι περισσότερο εύθραυστοι, όχι απαραίτητα εκεί όπου η κεφαλαιοκρατία είναι περισσότερο αναπτυγμένη⁵³» διατείνεται ο Σοβιετικός ηγέτης κηρύσσοντας την έναρξη μιας άκρως επιθετικής προπαγάνδας. Όργανα αυτής θα είναι «σύντροφοι» και «συντρόφισσες» με μεγάλη αφοσίωση στο Κόμμα, οι οποίοι δεν θα διαθέτουν καμία εξωτερική συνάφεια με τον κομμουνισμό. Τα άτομα αυτά θα έχουν πολλά κοινά γνωρίσματα με τους σοβιετικούς πράκτορες που εργάζονται στο εξωτερικό ως κατάσκοποι. Η αποστολή εντούτοις αυτών θα αφορά αποκλειστικά και μόνο στην οργάνωση μαχητικών κομμουνιστικών ομάδων αποφεύγοντας όμως οποιαδήποτε επαφή με τους επικεφαλής των κομμουνιστικών κομμάτων των χωρών, όπου θα αναπτύσσουν την δράση τους. Σημείο αναφοράς των ανατροπών θα είναι η Μόσχα κι αντικειμενικός σκοπός των εργασιών τους η δημιουργία επαναστατικών συνθηκών εντός των δυτικών κοινωνιών μέσω της διαρκούς πυροδότησης εστιών αναταραχής, αβεβαιότητας και δυσφορίας.

Ένα μήνα αργότερα ο Στάλιν ανακοινώνει στους στενούς του συνεργάτες πως για να επιτύχει ο αγώνας της ανατροπής είναι ανάγκη να δημιουργηθούν δύο αυτόνομα δίκτυα, τα οποία θα λειτουργούν παράλληλα στις καπιταλιστικές χώρες. Το πρώτο θα αποτελείται από έμπιστα και δοκιμασμένα μέλη του Κόμματος, απαραίτητα πολίτες της χώρας όπου μεθοδεύεται η ανατροπή. Η δράση τους θα ελέγχεται από τον Σουσλώφ, ο οποίος και θα στρατολογεί τα μέλη του δικτύου με κριτήριο την αφοσίωσή τους στο Κόμμα, καθώς και τις ψυχοδιανοητικές τους ικανότητες. Κάθε άτομο που θα αναλαμβάνει καθήκοντα, θα διακόπτει φαινομενικά όλους τους δεσμούς του με τη Μόσχα, ενώ οι επαφές του θα είναι απόλυτα μυστικές και με πλήρη κάλυψη. Οι ανατροπείς οφείλουν να διεισδύσουν σε οργανώσεις που είναι εχθρικές προς τον κομμουνισμό. Προκειμένου λοιπόν να γίνουν δεκτοί σ'αυτές πρέπει να δημιουργούν επιδέξια την εντύπωση ότι είναι σφοδροί πολέμιοι των κομμουνιστικών αρχών.

Από την άλλη πλευρά, το δεύτερο δίκτυο των ανατροπών επανδρώνεται αποκλειστικά και μόνο από Σοβιετικούς πράκτορες, που τελούν υπό τον έλεγχο ειδικού τμήματος των μυστικών σοβιετικών υπηρεσιών. Υπό

⁵³ Ι. Στάλιν, Τα θέματα του Λενινισμού, Ι, Παρίσι: 1947, σελ.27.

την στενή παρακολούθηση του τμήματος αυτού οργανώνονται ειδικές σχολές, των οποίων οι απόφοιτοι στελεχώνουν το δίκτυο των «Επαγγελματιών Ρώσων Αρχιανατροπέων». Εφαρμόζοντας ωστόσο τον προπαγανδιστικό «νόμο της διοικητικής ενότητας», ο Στάλιν κρίνει ότι και τα δύο προαναφερθέντα δίκτυα πρέπει να διοικούνται απευθείας από την «Επιτροπή Δράσης» της Κομινφόρμ, που από το 1947 έως το 1956 είχε αναλάβει την οργάνωση του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος. Η απόφαση αυτή γίνεται ομόφωνα αποδεκτή κι ευθύς αμέσως αρχίζουν οι προετοιμασίες για την δημιουργία του «Ειδικού Τμήματος Ανατροπέων» της ΚΓΒ ως κλάδου της Β' Διεύθυνσης της Σοβιετικής Μυστικής Υπηρεσίας. Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα η «Ερυθρή Πέμπτη Φάλαγγα» είναι έτοιμη να αναπτύξει το προπαγανδιστικό σχέδιο υπονόμευσης του αντιπάλου εκτός των συνόρων των Σοβιετικών Δημοκρατιών.

5. 1. Το Ινστιτούτο 631

Το δίκτυο των ανατροπών του Σουσλώφ λαμβάνει την επίσημη ονομασία «Ανατρεπτικοί Πυρήνες του Ινστιτούτου 631» και την άνοιξη του 1948 στέλνει την πρώτη κρυπτογραφημένη εντολή στους επικεφαλής των κομμουνιστικών κομμάτων όλων των χωρών. Τούτη αποτελεί μια πολυσέλιδη εγκύκλιο, στην οποία περιγράφονται με κάθε λεπτομέρεια ο τρόπος και οι συνθήκες, κάτω από τις οποίες θα δημιουργηθούν τα κέντρα εκπαίδευσης των ανατροπών, καθώς επίσης και τα μαθήματα που θα διδάσκονται σε αυτά. Μεταξύ αυτών την πρώτη θέση καταλαμβάνουν το σαμποτάζ, η μελέτη και η εκμετάλλευση των κοινωνικών προβλημάτων, η πρόκληση ταραχών στα συλλαλητήρια και η βιομηχανική κατασκοπεία.

Το Κρεμλίνο χαρακτηρίζει «πολιτική ενέργεια απόλυτης προτεραιότητας» την δημιουργία ανατρεπτικών πυρήνων στις καπιταλιστικές χώρες. Κατόπιν αυτού οι δεύτεροι και τρίτοι γραμματείς των σοβιετικών πρεσβειών, οι ακόλουθοι κι οι υποπρόξενοι γίνονται μέλη των πυρήνων του Σουσλώφ αποτελώντας την βάση στρατολόγησης ατόμων για την περαιτέρω ανάπτυξη του δικτύου. Οι διπλωμάτες συνεργάζονται με τους ηγέτες των κομμουνιστικών κομμάτων για την επιλογή των κατάλληλων προσώπων. Έμπειροι πράκτορες επιστρατεύονται για την εκπαίδευση των στρατολογηθέντων, ενώ δαπανούνται αφειδώς σημαντικότερα χρηματικά ποσά για την προετοιμασία της «κάλυψης» των εκκολαπτόμενων ανατροπών.

Το πρώτο κέντρο εκπαίδευσης δημιουργείται στη Μ.Βρετανία, στην πόλη Πάρλεϋ της επαρχίας Σάρρεϋ. Ένα παλιό αρχοντικό περιστοιχισμένο από ψηλά δένδρα, αρκετά κοντά στο οποίο βρίσκονται κι άλλες παρόμοιες απομονωμένες κατοικίες, έχει υποστεί τις κατάλληλες τροποποιήσεις, ώστε να φαίνεται πως λειτουργεί ως πανδοχείο. Οι «ένοικοι» του, άνδρες και γυναίκες που διαμένουν σε αυτό για μία περίοδο που δεν ξεπερνά τις τέσσερις με πέντε

εβδομάδες, δίνουν την εντύπωση φιλήσυχων ανθρώπων που έχουν απλά την ανάγκη ανάπαυσης. Τίποτα δε μαρτυρά τα αληθινά κίνητρα της εκεί παρουσίας τους. Κανένας δεν υποπευέται πως οι ένοικοι τούτης της πανσιόν μαθαίνουν την «ευγενή» τέχνη της πολιτικής ίντριγκας, του σαμποτάζ και της ανατροπής εξελισσόμενοι προϊόν της εκπαίδευσης σε σκληροπυρηνικά μέλη της «Ερυθρής Πέμπτης Φάλαγγας» στην Αγγλία. Πέραν της σχολής της πόλης Πάρλεϋ, μυστικά κέντρα εκπαίδευσης οργανώνονται λίγο αργότερα στο Μπίρμιγγχαμ και στο Μάινχστον, κατόπιν στο Κάρφιντ και την Γλασκόβη. Την ίδια περίπου εποχή συστήνεται το πρώτο κέντρο εκπαίδευσης ανατροπέων στο Σικάγο των ΗΠΑ, το οποίο λειτουργεί κατά την διάρκεια επτά ολόκληρων χρόνων, ενώ τον Αύγουστο του 1948 αναλαμβάνουν δράση οι σχολές της Νέας Υόρκης, της Βοστώνης και του Ντιτρόιτ.

Στις αρχές του φθινοπώρου του 1948 η προαναφερθείσα προπαγανδιστική τακτική εφαρμόζεται στο Παρίσι και τη Μασσαλία. Στις σχολές των πόλεων αυτών εκπαιδεύεται ένας μεγάλος αριθμός ανατροπέων, κατά συνέπεια το Κρεμλίνο δεν κρίνει σκόπιμη την λειτουργία άλλων κέντρων στην χώρα αυτή. Λίγους μήνες νωρίτερα ιδρύεται στο Μόναχο το πρώτο κέντρο εκπαίδευσης της Δυτικής Γερμανίας. Οι Γερμανοί έχουν μάθει την τέχνη της ανατροπής κατά την διάρκεια του πολέμου, επομένως είναι από την πρώτη στιγμή έτοιμοι να αναλάβουν καθήκοντα. Για το λόγο αυτό κρίνεται πως δεν υπάρχει λόγος να γίνουν περαιτέρω δαπάνες για την δημιουργία περισσότερων σχολών. Το ίδιο άλλωστε συμβαίνει και στην Ιαπωνία, όπου οργανώνεται μόνο ένα κέντρο εκπαίδευσης. Οι Ιάπωνες έχουν επιδείξει σημαντικότερες ανατρεπτικές δεξιότητες κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου συσσωρεύοντας μεγάλα αποθέματα πείρας, άρα μία σχολή στο Τόκιο τους αρκεί. Αντίθετα στην περίπτωση της Ιταλίας θεωρείται επιτακτική η ανάγκη δημιουργίας μεγάλων κέντρων σε τέσσερις πόλεις, την Ρώμη, το Μιλάνο, το Τορίνο και το Παλέρμο, ενώ στα τέλη του 1948 συστήνονται άλλες δύο σχολές στην Γένοβα και τη Νάπολη.

Οι άνδρες κι οι γυναίκες που παρακολουθούν τα μαθήματα σε τούτα τα κέντρα στρατολογούνται μέσα από τον «σκληρό πυρήνα» των κομμουνιστών κάθε χώρας, κατά συνέπεια είναι έτοιμοι να οδηγηθούν ακόμα και στην αυτοθυσία για την εξυπηρέτηση των σκοπών του Κόμματος. Από την στιγμή που επιλέγονται για να επανδρώσουν το Ινστιτούτο 631, εγκαταλείπουν τους

φίλους και τους συγγενείς τους, το περιβάλλον στο οποίο γεννήθηκαν και μεγάλωσαν, για να ταξιδέψουν εκατοντάδες χιλιόμετρα και να ξεκινήσουν μία εντελώς καινούρια ζωή. Η εντεταλμένη αποστολή τους είναι να δημιουργήσουν νέες σχέσεις εντός αντικομμουνιστικών κύκλων, αφού έχουν προηγουμένως δώσει σαφώς το στίγμα των φανατικών πολέμιων του κομμουνισμού. Όσοι από τους μαθητές διακρίνονται για τις ιδιαίτερες προπαγανδιστικές τους ικανότητες συνεχίζουν τις σπουδές τους στην Σοβιετική Ένωση. Το ταξίδι τους αυτό πραγματοποιείται κάτω από άκρα μυστικότητα. Συνήθως όσοι ή όσες φεύγουν για «ανώτερες σπουδές» στην σοβιετική πρωτεύουσα βρίσκουν κάποια πρόφαση για να μεταφερθούν σε κάποια γειτονική χώρα, δήθεν για να ξεκουραστούν ή για επαγγελματικούς λόγους, απ' όπου παραλαμβάνονται από ειδικούς πράκτορες που τους παρέχουν πλαστά διαβατήρια, για να ταξιδέψουν στην Ρωσία.

Στη Σοβιετική Ένωση λειτουργούν τρία ειδικά κέντρα εκπαίδευσης στελεχών ανατρεπτικών μονάδων, στο Κούχινο κοντά στη Μόσχα, στο Ντιέτσκογιε Σέλο κοντά στην Αγία Πετρούπολη και στη Σιγκλούλντα στην Ρήγα. Στις σχολές αυτές η περίοδος της εκπαίδευσης δεν υπερβαίνει τις τέσσερις εβδομάδες κατά μέσο όρο. Κατά συνέπεια το πρόγραμμα που ακολουθείται είναι άκρως εντατικό με σκληρό ωράριο, από τις 7 το πρωί ως τις 9 το βράδυ καθόλη την διάρκεια των επτά ημερών της εβδομάδας. Το παρακάτω απόσπασμα από το απόρρητο δελτίο του Κρεμλίνου, που περιλαμβάνει τη μαρτυρία ενός μαθητή, δίνει μία σαφή εικόνα των δρώμενων σε τούτα τα φυτώρια πρακτόρων:

«...Η παραμονή μας στο Κούχινο ήταν κάτι το αξέχαστο. Η οργάνωση, οι συνθήκες ζωής και το φαγητό ήταν πρώτης τάξης. Οι 72 σπουδαστές προέρχονταν από χώρες που είχαν μητρική γλώσσα την αγγλική. Ήταν θαυμάσια άτομα και γίναμε φίλοι από την αρχή. Οι αναμνήσεις από τις τέσσερις αυτές εβδομάδες θα μείνουν χαραγμένες για πάντα στην μνήμη μας. Η εργασία μας ήταν πραγματικά εξαντλητική. Όμως τα αντιείμενα των σπουδών μας ήταν τόσο ενδιαφέροντα κι οι εκπαιδευτές μας τόσο ευχάριστοι άνθρωποι, ώστε οι ώρες περνούσαν χωρίς να το καταλάβουμε. Η διδασκαλία και η πρακτική εξάσκηση, η εφαρμογή των διδασκομένων γινόταν χέρι – χέρι. Διδαχθήκαμε πώς να κατασκευάζουμε και να χειριζόμαστε τις εκρηκτικές ύλες,

πώς να χρησιμοποιούμε τα αναισθητικά φάρμακα, την οργάνωση και την διδασκαλία ελευθέρων σκοπευτών, την χρησιμοποίηση των ασυρμάτων και των άλλων μέσων τηλεπικοινωνίας, καθώς και την κρυπτογράφηση ή αποκρυπτογράφηση των σημάτων για τις επαφές με τους συνδέσμους.

»Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε κυρίως στην τακτική της δημιουργίας εστιών αναταραχής μέσα στις οργανωμένες τάξεις των καπιταλιστικών κοινωνιών, όπως είναι τα εργατικά συνδικάτα. Γνωρίζουμε όλοι μας ότι δεν είναι ούτε τόσο απλό ούτε τόσο εύκολο να επιτύχει κανείς απεργία σε ένα μεγάλο εργοστάσιο, ακόμα και αν υποβόσκει δυσαρέσκεια στις τάξεις των εργατών εναντίον του εργοδότη. Έτσι διαπιστώσαμε ότι είναι πολύ πιο εύκολο να προκαλέσει κανείς απεργιακή κίνηση ανάμεσα στους εργάτες ενός τμήματος – κλειδιού του εργοστασίου, έτσι ώστε να παραλύσει όλο το εργοστάσιο.

»Διαπιστώσαμε ότι δεν αρκεί να γνωρίζει κανείς την θεωρία. Πρέπει να έχει πραγματοποιήσει και την απαραίτητη άσκηση. Εντούτοις εκείνο που προείχε ήταν η κατανόηση του ρόλου μας, η αναγνώριση των ανθρώπων που θα βοηθήσουν τους τασσόμενους σκοπούς. Τους ανθρώπους αυτούς θα τους αναζητούσαμε κατά κανόνα ανάμεσα στους γραφιάδες και τους σπουδαστές.

»Στο Κούχινο διδαχθήκαμε ότι η βιομηχανική και η κοινωνική κατάρρευση προέρχεται από τις διαρκείς εστίες αναταραχής και αυτή η κατάρρευση θα επιφέρει την πλήρη χρεοκοπία του καπιταλιστικού συστήματος στον κόσμο. Οι άνθρωποι από όλες τις τάξεις μπορούν και πρέπει να χρησιμοποιηθούν γι' αυτό το σκοπό, να γίνουν όργανα των επιδιώξεών μας, της επικράτησης του κομμουνισμού...».⁵⁴

Μετά από την σύντομη, αλλά εξουθενωτική περίοδο διαμονής στην Σοβιετική Ένωση τα μελλοντικά στελέχη των ανατρεπτικών μονάδων επιστρέφουν στις χώρες τους με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που απομακρύνθηκαν απ' αυτές. Είναι αυτονόητο ότι στα διαβατήριά τους δεν αναφέρεται πουθενά το «επιμορφωτικό» τους ταξίδι στη Ρωσία.

⁵⁴ «Δελτίο του Κόμματος», Νοέμβριος 1948. J. Hutton, Οι Ανατροπές της Ελευθερίας, Ευαγγέλου, Αθήνα: 1972, σελ.39.

5. 2. Οι Επαγγελματίες Ρώσοι Αρχιανατροπείς

Κατά την διάρκεια της δεκαετίας 1950-1960, παράλληλα με την οργάνωση του Ινστιτούτου 631, εντείνονται οι προσπάθειες σύστασης του δικτύου των επαγγελματιών Ρώσων αρχιανατροπέων. Η επιλογή τους αρχίζει το Μάιο του 1948, αμέσως μετά την απόφαση του Στάλιν να μεθοδεύσει συστηματικά τον πόλεμο της ανατροπής. Ο πληθυσμός της Σοβιετικής Ένωσης ανέρχεται την εποχή αυτή στα 246.471.000, κι από τούτη την απέραντη εφεδρεία η ΚΓΒ καλείται να επιλέξει τους καλύτερους, για να επανδρώσει το δεύτερο δίκτυο.

Οι υπεύθυνοι των κομμουνιστικών οργανώσεων σε όλη την ΕΣΣΔ υποχρεούνται να δίνουν πλήρη αναφορά σχετικά με κάθε μέλος του Κόμματος. Κι η παραμικρή πληροφορία αντιμετωπίζεται με περισσό ενδιαφέρον: οι φίλοι του μέλους, οι συνήθειές του, οι συνήθειες των φίλων του, η ζωή των συγγενών του. Όλοι οι Σοβιετικοί πολίτες τελούν υπό διαρκή παρακολούθηση, εντούτοις εκείνο που εκτιμάται περισσότερο είναι ο βαθμός αφοσίωσής τους στο Κόμμα. Στην περίπτωση κατά την οποία οι ειδικοί στρατολόγοι διαπιστώσουν ότι ένας νέος άνδρας ή μια νέα γυναίκα διαθέτει εκείνες τις δεξιότητες, τα ειδικά προσόντα, που καλλιεργημένα κατάλληλα είναι σε θέση να δημιουργήσουν έναν δεινό αρχιανατροπέα, σημαίνει συναγερμός. Η ζωή του εν δυνάμει κατασκοπού παρακολουθείται πολύ στενά, δίχως ωστόσο αυτό να υποπίπτει στην αντίληψη του ίδιου. Μετά την πάροδο ενός καθοριστικού χρονικού διαστήματος κι εφόσον ο παρακολουθούμενος εξακολουθεί να πληρεί τις προϋποθέσεις στρατολόγησης, τότε και μόνο τούτος καλείται από το Κόμμα να παρουσιαστεί στην Σχολή Μαρξ-Έγκελς στο Γκόρκι, κοντά στη Μόσχα. Οι υποψήφιοι προσέρχονται εκεί ανυποψίαστοι σχετικά με την θέση για την οποία τους προορίζει το Κρεμλίνο. Συνήθως

πιστεύουν ότι απλά κρίθηκαν από τους ιθύνοντες ικανοί να σπουδάσουν, για να καταλάβουν διοικητικές θέσεις στον σοβιετικό κρατικό μηχανισμό.

Η Σχολή Μαρξ-Έγκελς βρίσκεται απομονωμένη, μακριά από πολυσύχναστους δρόμους και περιβάλλεται από ψηλούς τοίχους⁵⁵. Όλες οι είσοδοί της φυλάσσονται νυχθημερόν από μέλη της ΚΓΒ κι έτσι κανείς δεν είναι σε θέση να περάσει στον περίβολό της, δίχως να έχει προηγουμένως εφοδιασθεί με ειδική άδεια. Μόλις φθάνουν σ' αυτή οι υποψήφιοι παραδίδουν την κομματική τους ταυτότητα, όπως και κάθε άλλο προσωπικό αντικείμενο που φέρουν πάνω τους. Ευθύς αμέσως συμπληρώνουν ένα εκτεταμένο ερωτηματολόγιο και στην συνέχεια υποβάλλονται σε ειδικές εξετάσεις, προκειμένου αφενός μεν να αξιολογηθούν οι γενικές τους γνώσεις, αφετέρου δε να εξακριβωθεί ο βαθμός της νοημοσύνης τους. Κάθε υποψήφιος που επιτυγχάνει στις εισαγωγικές εξετάσεις διακόπτει κάθε δεσμό με άτομα εκτός της σχολής. Το προκαταρκτικό στάδιο της εκπαίδευσης διαρκεί περίπου έξι μήνες, καθόλη την διάρκεια των οποίων οι μαθητές δεν έχουν δικαίωμα να εξέλθουν απ' το περιφρουρούμενο προαύλιο. Κοιμούνται σε κοιτώνες, γευματίζουν όλοι μαζί και υποχρεώνονται να υπογράψουν δήλωση, η οποία τους δεσμεύει να μη μιλήσουν σε κανένα για τις συνθήκες που επικρατούν στην σχολή και τα μαθήματα που παρακολουθούν εκεί.

Το ωράριο λειτουργίας της σχολής είναι εξουθενωτικό, καθώς οι δραστηριότητες ξεκινούν στις επτά το πρωί και το πρόγραμμα ολοκληρώνεται στις δέκα και μισή το βράδυ. Τα διαλείμματα διαρκούν μόνο ένα τέταρτο κάθε δυο ώρες κι οι σπουδαστές έχουν στην διάθεσή τους μόλις μισή ώρα για το πρωινό, το μεσημεριανό και το βραδινό τους γεύμα. Όλη η υπόλοιπη μέρα είναι αφιερωμένη στην σωματική, ψυχική και πνευματική προετοιμασία των μελλόντων αρχιανατροπέων, ενώ απώτερος σκοπός κάθε μαθήματος είναι η δημιουργική πρόσληψη της κομμουνιστικής ιδεολογίας, προκειμένου οι σπουδαστές να μπορούν να σκέπτονται και να ενεργούν ως γνήσιοι μπολσεβίκοι. Οι μαθητές που ολοκληρώνουν επιτυχώς τις υποχρεώσεις τους κατά την διάρκεια τούτης της προπαρασκευαστικής περιόδου, προχωρούν στο πρώτο μέρος της κυρίως εκπαίδευσης, την πίεση του οποίου πολλοί είναι αυτοί που δε μπορούν να αντέξουν και αποβάλλονται. Από την άλλη πλευρά σε όσους υπομείνουν τούτο το δύσκολο στάδιο δίνεται η ευκαιρία να συνεχίσουν τις σπουδές τους καθώς και η δυνατότητα να επικοινωνήσουν για πρώτη φορά

⁵⁵ J. Hutton, Οι Ανατροπές της Ελευθερίας, Ευαγγέλου, Αθήνα, 1972, σελ.79.

μετά την εισαγωγή τους στην σχολή με τους δικούς τους ανθρώπους. Στους σπουδαστές επιτρέπεται η αλληλογραφία με συγγενείς και φίλους, εντούτοις τα γράμματα ελέγχονται πριν την αποστολή τους τόσο ως προς το περιεχόμενό τους, όσο κι ως προς την αναγραφόμενη πάνω σ' αυτά διεύθυνση αποστολής, η οποία ασφαλώς δεν πρέπει να είναι αυτή της Σχολής Μαρξ-Εγκελς.

Ακόμα και σ' αυτό το αρκετά προχωρημένο στάδιο των σπουδών τους οι μαθητές δεν είναι επίσημα ενημερωμένοι σχετικά με τις υπηρεσίες που καλούνται να προσφέρουν μετά το τέλος της εκπαίδευσής τους. Τόσο οι γυναίκες όσο και οι άνδρες διδάσκονται πώς να χειρίζονται όλους του τύπου όπλων, εξασκούνται στην πάλη, τις αναρριχήσεις, υποβάλλονται σε δοκιμασίες κάτω από αντικειμενικά δύσκολες συνθήκες. Παράλληλα εξειδικεύονται στις συνωμοτικές μεθόδους, στην οργάνωση των ταξικών αχτίδων, εξελίσσονται σε ειδήμονες στην χρήση εκρηκτικών υλών, στην ανατίναξη χρηματοκιβωτίων και θωρακισμένων δωματίων. Μεταξύ άλλων οι σπουδαστές διδάσκονται και το μάθημα της χημείας, ιδιαίτερα όσον αφορά την παρασκευή δηλητηρίων, την κατασκευή αναισθησιογόνων και την αποτελεσματική εξουδετέρωση αυτών. Στο τέλος αυτής της περιόδου οι μαθητευόμενοι ανατροπείς υποβάλλονται σε ειδικές εξετάσεις, από τα αποτελέσματα των οποίων προκύπτει ο καθορισμός της σειράς τους στην επετηρίδα αναμονής ανάληψης καθηκόντων. Κι ενώ η επιτροπή αξιολόγησης μελετά τα αποτελέσματα των γραπτών εξετάσεων σε αντιπαράβολή με τους προφορικούς βαθμούς, οι τελειόφοιτοι μεταφέρονται στο κέντρο αναφυχής του Οκτσιαμπρ, στις θερμοπηγές του Κυσλοβόντσικ στον Καύκασο, όπου ξεκουράζονται για σχεδόν ένα μήνα.

Μετά την επίσημη ανακοίνωση των αποτελεσμάτων, όσοι κρίνονται κατάλληλοι να υπηρετήσουν το Κομμουνιστικό Κόμμα στο εξωτερικό θητεύουν στο πλάι εξειδικευμένων «ανστρουκτόρων» για την απόκτηση ειδικότητας σε συγκεκριμένο κλάδο της υπονομευτικής δράσης και την προσαρμογή στις συνθήκες ζωής, την γλώσσα και τη νοοτροπία των κατοίκων της χώρας, για την οποία προορίζονται. Σε τούτη την φάση ο βαθμός δυσκολίας της εκπαίδευσης γίνεται ακόμα μεγαλύτερος, καθώς τότε λαμβάνουν χώρα αιφνιδιαστικά οι δοκιμασίες των τεχνητών ανακρίσεων. Στα πλαίσια αυτών οι εν δυνάμει αρχιανατροπείς σκληραγωγούνται, ώστε να ελαχιστοποιηθούν οι πιθανότητες ψυχοσωματικής κατάρρευσης κάτω από τις αντίξοες συνθήκες και την πίεση της ενδεχόμενης σύλληψής τους απ' τον αντίπαλο. Δίχως καμία προειδοποίηση ο μαθητής συλλαμβάνεται από τη

μυστική αστυνομία. Σ' αυτόν δεν απαγγέλλεται καμία σαφής κατηγορία, ενώ η συμπεριφορά προς το πρόσωπό του είναι η ίδια μ' αυτήν που θα επεδείκνυαν οι σοβιετικές αρχές προς οποιονδήποτε, για τον οποίο θα υπήρχαν σοβαρές υποψίες ότι είναι ξένος πράκτορας. Οι ειδικοί στην τεχνική της «πλύσης εγκεφάλου» τον υποβάλλουν σε πολύωρες, εξαντλητικές ανακρίσεις, κατά την διάρκεια των οποίων εφαρμόζονται επώδυνες μέθοδοι. Πολλοί είναι αυτοί που δεν καταφέρνουν να υπομείνουν την σωματική εξάντληση και τις ψυχολογικές πιέσεις, λυγίζουν, για να εγκαταλείψουν. Όσοι περνούν επιτυχώς τούτη την δοκιμασία είναι ουσιαστικά έτοιμοι από κάθε άποψη να εισέλθουν δυναμικά στο ψυχροπολεμικό μέτωπο.

Στο τέλος τούτης της επώδυνης εμπειρίας οι μαθητές παρουσιάζονται ενώπιον των προϊσταμένων τους, από τους οποίους πληροφορούνται ότι ο τρομερός εφιάλτης που έζησαν, υπήρξε ουσιαστικά δοκιμασία των αντοχών τους και της αφοσίωσής τους στο Κόμμα. Κατόπιν αυτού οι μαθητές επαινούνται για την συμπεριφορά που επέδειξαν, ωστόσο υποχρεώνονται να κρατήσουν μυστική την περιπέτειά τους κυρίως από τους νέους σπουδαστές της σχολής. Από την στιγμή αυτή οι μαθητές της Σχολής Μαρξ-Έγκελς έχουν ολοκληρώσει τις σπουδές τους, έχουν επομένως αποκτήσει τις κατάλληλες γνώσεις και τα αναγκαία ψυχοσωματικά αποθέματα για να εργασθούν στο εξωτερικό ως αρχιανατροπείς. Εντούτοις δεν αναλαμβάνουν ακόμα την διεκπεραίωση πραγματικής αποστολής, καθώς η επιμόρφωσή τους συνεχίζεται σε επίπεδο εξειδίκευσης σε άλλες σχολές για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα.

Η πιο γνωστή σχολή εξειδίκευσης των ανατροπέων είναι η αυτή της Γιάκζινα, η οποία βρισκόταν μεταξύ των αυτόνομων σοβιετικών δημοκρατιών των Ταρτάρων και του Μασκίρ. Πρόκειται για ένα φυτώριο κατασκοπών που προορίζονται για αποστολές σε αγγλόφωνες χώρες. Στην σχολή της Γιάκζινα είναι υποχρεωτική η χρήση αποκλειστικά και μόνο της αγγλικής γλώσσας, την οποία οι σπουδαστές διδάσκονται αναλυτικά, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στους κανόνες προφοράς της χώρας υποδοχής τους. Κατόπιν αυτού καταβάλλεται κάθε δυνατή προσπάθεια υιοθέτησης του τρόπου ζωής κι αφομοίωσης της ψυχοσύνθεσης του λαού, στον οποίο θα κληθούν να ενσωματωθούν για να μεθοδεύσουν την ανατροπή. Δέκα χρόνια φοίτησης στην Γιάκζινα είναι το ελάχιστο χρονικό διάστημα για την απόκτηση των

απαραίτητων προσόντων, προκειμένου να καταφέρει ο κατάσκοπος να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις της αποστολής του. Στην σχολή αυτή οι υπονομευτικές τακτικές διδάσκονται με τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο, κατά συνέπεια ούτε η «πλύση εγκεφάλου», ούτε τα βασανιστήρια, ούτε ο ίδιος ο ορός της αλήθειας είναι σε θέση να λυγίσουν τους αποφοίτους της.

Πέραν όμως αυτής, στην Σοβιετική Ένωση λειτουργούν κι άλλες σχολές που τροφοδοτούν με αρχιανατροπείς διάφορες χώρες. Αναφέρονται ενδεικτικά η Σχολή Πραχόβκα, στην δυτική Σοβιετική Ένωση, όπου εκπαιδεύονται κατάσκοποι για τις Σκανδιναβικές Χώρες, την Δανία, την Αυστρία, την Ελβετία και την Γερμανία, η Σχολή Στσέπναγια κατά μήκος των συνόρων της σοβιετικής δημοκρατίας του Καζάν, της οποίας οι απόφοιτοι προορίζονται για την Γαλλία, την Ισπανία, την Ιταλία, την Πορτογαλία, την Βραζιλία, την Αργεντινή και το Μεξικό, η Σχολή Βοσκόνζναγια όπου λειτουργούν τμήματα για τις χώρες της Ασίας και της Μέσης Ανατολής, και τέλος η Σχολή Ναβάγια στα νότια της Τασκένδης, όπου διδάσκεται η ανατροπή στην Αφρική.

Οι προαναφερθείσες σχολές δεν διαθέτουν ούτε το μέγεθος ούτε την οργάνωση της Γκάκζινα. Εντούτοις οι σπουδαστές τους εφοδιάζονται εξίσου καλά για την ανάπτυξη επιτυχούς ανατρεπτικής δράσης στους κόλπους των καπιταλιστικών κοινωνιών. Μετά την ολοκλήρωση της εκπαίδευσής τους παραμένουν εντός των τειχών των σχολών τους περιμένοντας να ρυθμιστούν όλες οι λεπτομέρειες για τη μεταφορά τους στον τόπο «αναγέννησής» τους. Συχνά περνούν αρκετοί μήνες αναμονής, κατά την διάρκεια των οποίων δεν επιτρέπεται η απομάκρυνση από τις σχολές. Οι ειδικοί στα ζητήματα κατασκοπείας και ανατροπής εκφράζουν τον φόβο πως αν τούτοι ζήσουν έστω και για ελάχιστο χρονικό διάστημα μεταξύ των Ρώσων, θα αποδυναμωθεί η ισχύς των δεξιοτήτων που ανέπτυξαν όλα αυτά τα χρόνια των σπουδών τους. Κατόπιν αυτού οι επίλεκτοι αρχιανατροπείς διακόπτουν για πάντα κάθε δεσμό με το παρελθόν, ενώ σε ελάχιστους θα δοθεί κάποια στιγμή η ευκαιρία να μιλήσουν και πάλι τη μητρική τους γλώσσα.

6. Η Επίσκεψη Κρούτσεφ στις ΗΠΑ : Veni, Vidi, Vici ?

Ένα χρόνο πριν την επίσκεψή του στις ΗΠΑ, κατά την διάρκεια μυστικής σύσκεψης των επικεφαλής των Κομμουνιστικών Κομμάτων όλων των χωρών στο Κρεμλίνο, ο Νικήτα Κρούτσεφ υπογραμμίζει την ανάγκη εξάρθρωσης της πολεμικής βιομηχανίας των καπιταλιστικών κρατών. Η προσπάθεια αυτή πρέπει να καταβληθεί κυρίως στο λίκνο της κεφαλαιοκρατίας, την Αμερική, που κατά τον Σοβιετικό ηγέτη φαίνεται πως ετοιμάζεται πυρετωδώς για πόλεμο εναντίον των λαών της Σοβιετικής Ένωσης. Εντούτοις τα παραπάνω λαμβάνουν χώρα παρασκηνιακά, καθώς στο προσκήνιο η αντισταλινική εκστρατεία γεννά την ελπίδα επίλυσης των διαφορών Δύσης και Ανατολής.

Ο Κρούτσεφ διατείνεται δημόσια ότι ο Στάλιν εγκατέστησε στην Ρωσία ένα καθεστώς τρομοκρατίας επιβάλλοντας ένα είδος θρησκευτικής λατρείας κατασκευασμένων ηρώων, αφού είχε προηγουμένως ηρωοποιήσει τον ίδιο του τον εαυτό του. Στις μέρες του, η αφοσιωμένη σ' αυτόν μυστική αστυνομία κατέστη παντοδύναμη ακολουθώντας το παράδειγμα του «αρχηγού», που δεν αρκείτο στις άδικες κατηγορίες εις βάρος των συντρόφων του, ότι δήθεν είχαν συνωμοτήσει εναντίον του, αλλά έφθανε στο σημείο να τους διώκει εν πλήρει επιγνώσει του ψεύδους, με το πρόσχημα ότι συνωμοτούσαν εναντίον της ίδιας τους της χώρας. Η χάλκευση των κατηγοριών, προκειμένου να επιτευχθεί η φυλάκιση και εκτέλεση των αντιπάλων, αποτελούσε συνήθη πρακτική του σταλινικού καθεστώτος. Τούτο αναγνωρίζει δημόσια ο επόμενος ηγέτης του Κρεμλίνου βεβαιώνοντας πως δεν θα επαναληφθούν τα δεινά του παρελθόντος, καθώς σκοπός του τίθεται στο

εξής η αποφόρτιση του πολωμένου κλίματος και κυρίως η αποκατάσταση των σχέσεων μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων κόσμων⁵⁶.

Από την άλλη πλευρά, η εποχή του Μακάρθι έχει δημιουργήσει στους Αμερικανούς ένα κλίμα καχυποψίας κι έλλειψης εμπιστοσύνης προς καθενά που μπορεί να έχει άμεση ή έμμεση σχέση με τον κομμουνισμό. Κατόπιν αυτού ο Κρούτσεφ υποπετεύεται πως η υποδοχή στις ΗΠΑ θα είναι στην καλύτερη των περιπτώσεων υποτονική. Προκειμένου λοιπόν να προκαταλάβει τις αντιδράσεις και να αντιστρέψει το αναμενόμενο κλίμα, προβαίνει σε μία θεαματική προπαγανδιστική ενέργεια⁵⁷. Τρεις μέρες πριν το ταξίδι της επίσκεψης στην Αμερική, στις 12 Οκτωβρίου του 1959 εκτοξεύεται ο «Λούνικ 2» που προσεδαφίζεται στην σελήνη, ακριβώς στο σημείο που έχουν προβλέψει οι Σοβιετικοί επιστήμονες. Το μήνυμα που στέλνει τούτη η επιτυχία είναι σαφές. Ο αντίπαλος δεν θα αποτολμήσει να εφαρμόσει την πολιτική της πρόκλησης, καθώς, απ' την στιγμή που οι σοβιετικοί πύραυλοι βρίσκουν τον στόχο τους στο φεγγάρι, μπορούν να πλήξουν οποιοδήποτε σημείο της γης με ακόμα μεγαλύτερη ακρίβεια. Κατόπιν αυτού ο Κρούτσεφ δηλώνει στους στενούς του συνεργάτες:

«Ας πιούμε υπέρ των ερευνητών επιστημόνων μας. Είναι εκείνοι που μας βοήθησαν να αποφύγουμε έναν άλλο πολύ χειρότερο και καταστρεπτικό πόλεμο. Θα μιλήσω πολύ για την ισχύ μας στην Αμερική. Θα τους δώσω να καταλάβουν ότι είμαστε σε θέση να καταστρέψουμε τον καπιταλιστικό κόσμο, πριν του δοθεί η ευκαιρία να μας επιτεθεί. Όμως θα τους πω ξεκάθαρα ότι δεν θέλουμε πόλεμο, αλλά ειρήνη, ειρήνη, ειρήνη!... Είναι επιβεβλημένο να αποφύγουμε με κάθε θυσία την ένοπλη σύρραξη. Οι επιδιώξεις μας παρ' όλα αυτά είναι κάτι που δεν μπορούμε να ξεχάσουμε ή να εγκαταλείψουμε. Γι' αυτό πρέπει να εντείνουμε τις προσπάθειές μας υπογείως...».

Ο Κρούτσεφ κερδίζει εύκολα την συμπάθεια των Αμερικανών αμέσως μόλις φθάνει στον προορισμό του. Δίνει μία εικόνα εντελώς διαφορετική από

⁵⁶ A. Fontaine, *Ιστορία του Ψυχρού Πολέμου*, Στρ. Εκδόσεις ΓΕΣ, Αθήνα: 1968, σελ. 86.

⁵⁷ W. E. Griffith, *Communist Propaganda*, στο *Images et Propagande, Xxe Siècle*, Casterman-Ciunti, Paris: 1995, σελ.126.

εκείνη του Στάλιν, καθώς στις δημόσιες εμφανίσεις του είναι χαμογελαστός και βρίσκει να πει πάντοτε κάτι χαριτωμένο, προκειμένου να διασκεδάσει τους δημοσιογράφους και το συγκεντρωμένο πλήθος. Σκοπός του είναι να προσεταιριστεί τη μάζα εγείροντας συναισθήματα συμπάθειας προς το πρόσωπό του, για τον λόγο αυτό δεν παραλείπει να τονίζει σε κάθε ευκαιρία την ανάγκη ειρηνικής κι αρμονικής συνύπαρξης μεταξύ των δύο λαών. Από την άλλη πλευρά η κυβέρνηση των ΗΠΑ, ανεξάρτητα από το αν αμφιβάλλει ή όχι για τις καλές προθέσεις του Σοβιετικού ηγέτη, δίνει σαφείς εντολές να συμπεριφερθούν όλοι με όσο το δυνατό φιλικότερη διάθεση προς τον φιλοξενούμενο και να αποτραπεί οποιαδήποτε εχθρική εκδήλωση εναντίον του. Τα πάντα συντείνουν στην δημιουργία του κατάλληλου εδάφους για την προπαγάνδα του Κρούτσεφ.

Πέραν των δημόσιων δηλώσεων ο Νικήτα Κρούτσεφ κι ο πρόεδρος Αϊζενχάουερ συζητούν κατά την διάρκεια μυστικών συναντήσεων. Μετά το πέρας των επίσημων συνομιλιών τους εκδίδουν κοινό ανακοινωθέν, όπου γίνεται λόγος για αλληλοκατανόηση και καταβολή προσπάθειών για την επίτευξη της παγκόσμιας ειρήνης και του αφοπλισμού. Φεύγοντας από την Αμερική ο Κρούτσεφ έχει καταφέρει να τον συμπαθήσει το πλήθος καλλιεργώντας με επιδεξιότητα την ελπίδα ότι σε σύντομο χρονικό διάστημα θα πέσει βροχή στους πάγους του ψυχρού πολέμου. Κατά πόσο είναι όμως συνεπής στην υπόσχεσή του και ποια είναι εντέλει τα πραγματικά αποτελέσματα της επίσκεψης «καλής θελήσεως» στις ΗΠΑ; Μετά την επιστροφή του στη Μόσχα φαίνεται πως επικρατεί διεθνώς ένα κλίμα ύφεσης. Ωστόσο παρασηκνιακά μαίνονται οι υπονομευτικές εχθροπραξίες. Το Μάρτιο του 1960 στο Δελτίο του Κόμματος αναγγέλλεται με υπερηφάνεια:

«Χάρη στην σπουδαία δουλειά των συντρόφων στην αμερικανική βιομηχανία χάλυβος, κατέβηκαν σε απεργία διαρκείας οι 12.000 εργάτες του εργοστασίου Τζονς και Λάφλιν. Αυτή η σημαντική επιτυχία ήταν μόνο η αρχή, καθώς είχε ως συνέπεια την αντίδραση των πανίσχυρων αφεντικών του χάλυβα στην Αμερική, προς τις Ενώσεις των εργαζομένων. Οι Ενώσεις με την σειρά τους αντέδρασαν, με αποτέλεσμα να απεργήσουν 450.000 εργάτες στα διάφορα εργοστάσια και να νεκρωθεί η αμερικανική παραγωγή χάλυβα σε ποσοστό 99%».

Την ώρα που ο Κρούτσεφ κάνει στην Αμερική κηρύγματα ειρήνης εφαρμόζοντας επιτυχώς την προπαγανδιστική τακτική του αντιπερισπασμού, ο Σουσλώφ όχι απλά συνεχίζει, αλλά εντείνει το έργο των ανατρεπτικών πυρήνων. Κατά τον τρόπο αυτό ο σοβιετικός προπαγανδιστικός αγώνας διεξάγεται ταυτόχρονα σε δύο μέτωπα. Κατ'επίφαση καταβάλλονται προσπάθειες προσεταιρισμού του αντιπάλου σύμφωνα με την «αρχή της προπαγανδιστικής πράξης», ενώ στην πραγματικότητα μεθοδεύεται η ανατροπή του τελευταίου με την συγκροτημένη μεθόδευση επιθετικών προπαγανδιστικών μηχανισμών.

7. Επιχείρηση «Αρωματισμένες Ερωτικές Επιστολές»

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 εκατοντάδες επιστολές γραμμένες με γυναικείο γραφικό χαρακτήρα πάνω σε ακριβό, ποτισμένο με άρωμα χαρτί καταφθάνουν στα σπίτια αξιωματικών, που υπηρετούν στις ένοπλες δυνάμεις της Δυτικής Γερμανίας, ενώ εκείνοι απουσιάζουν σε κάποια αποστολή. Τα γράμματα αυτά είναι φτιαγμένα έτσι, ώστε να γίνεται εύκολα αντιληπτό πως υπάρχει κάποιου είδους «στενός» δεσμός μεταξύ της γυναίκας - αποστολέα και του παραλήπτη. Κατά κανόνα εντός της επιστολής ανακοινώνεται το «χαρμόσυνο» νέο μίας επικείμενης εγκυμοσύνης, εν όψει της οποίας η συντάκτρια του γράμματος εκφράζει τον ενθουσιασμό της για την απόφαση του παραλήπτη να εγκαταλείψει την σύζυγό του, προκειμένου να την νυμφευθεί. Όπως είναι αναμενόμενο η ποιότητα του φακέλου κι ο γραφικός χαρακτήρας γεννούν υποψίες στις συζύγους, κατά συνέπεια αρκετές από αυτές ανοίγουν τα γράμματα καθιστάμενες θύματα της προπαγανδιστικής παγίδας. Η αντίδρασή τους είναι σχεδόν πανομοιότυπη. Δίχως καμία προειδοποίηση εγκαταλείπουν την συζυγική στέγη εντός του συντομότερου δυνατού χρονικού διαστήματος.

Το προαναφερθέν συμβάν αποτελεί μία συνήθη ενέργεια των Σοβιετικών πρακτόρων, η οποία αποβλέπει στην κάμψη του ηθικού και την διαταραχή της ψυχικής γαλήνης των αξιωματικών των ενόπλων δυνάμεων της Δυτικής Γερμανίας. Υπηρετώντας πιστά τον πόλεμο της ανατροπής οι προπαγανδιστές του σοβιετικού καθεστώτος οργανώνουν ένα πλήρως εξοπλισμένο εργαστήριο πλαστογράφησης στο Πανκόφ του Ανατολικού Βερολίνου⁵⁸. Οι εγκαταστάσεις αυτού φρουρούνται νυχθημερόν από την ΚΓΒ,

⁵⁸ J. Hutton, Οι Ανατροπείς της Ελευθερίας, Ευαγγέλου, Αθήνα, 1972, σελ.71.

καθώς εκεί βρίσκεται η έδρα των υπηρεσιών του «Γραφείου Τακτικής και Στρατηγικής» του Κρεμλίνου.

Το εργαστήριο του Πανκόφ επανδρώνεται από επαγγελματίες πλαστογράφους, ενώ εντός του λειτουργεί παράλληλα ένα από τα πλέον σύγχρονα για την εποχή εργοστάσια χαρτοποιίας. Κατά την δεκαετία 1950 – 1960 το εργαστήριο δουλεύει ακατάπαυστα. Κύρια αποστολή του είναι να εφοδιάζει τους πράκτορες των μυστικών σοβιετικών υπηρεσιών με πλαστές ταυτότητες κι όλα εκείνα τα έγγραφα που τους είναι απαραίτητα για την εξασφάλιση ανεμπόδιστης δράσης και επιτυχούς διεκπεραίωσης των αποστολών τους. Πέραν αυτού η παραχάραξη χαρτονομισμάτων απασχολεί ένα εξίσου μεγάλο τμήμα του. Τα χαρτονομίσματα του Πανκόφ αποτελούν υψηλής ποιότητας απομιμήσεις των αυθεντικών χαρτονομισμάτων, κατόπιν αυτού ο εντοπισμός της πλαστότητάς τους καθίσταται μία εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση ακόμα και για πολύ καλά εξασκημένους πράκτορες. Τις περισσότερες άλλωστε φορές η κυκλοφορία τους αποκαλύπτεται είτε από διπλούς πράκτορες είτε κατόπιν εντοπισμού χαρτονομισμάτων που φέρουν τους ίδιους αριθμούς.

Η πλαστογραφία κι η παραχάραξη διευκολύνουν τις ενέργειες των Σοβιετικών, κατά συνέπεια το εργαστήριο του Ανατολικού Βερολίνου τίθεται ευθύς αμέσως στην υπηρεσία της προπαγανδιστικής τους δράσης. Τα πλαστά χαρτονομίσματα φτάνουν στις χώρες του προορισμού τους μέσα στους σφραγισμένους διπλωματικούς σάκους ή μέσω των συνδέσμων της σοβιετικής προπαγάνδας, που εξασφαλίζουν την επικοινωνία με τους πυρήνες των δικτύων της στο εξωτερικό. Η εντατική διοχέτευσή τους στις δυτικές αγορές είναι δυνατό αργά ή γρήγορα να αποκαλυφθεί, ωστόσο το ενδεχόμενο αυτό δεν ανησυχεί ιδιαίτερα τους Σοβιετικούς, καθώς, όποτε και να συμβεί αυτό, θα έχουν ήδη προκληθεί λιγότερο ή περισσότερο σοβαρές επιπτώσεις στον πληθωρισμό. Κατόπιν αυτού η ηγεσία του Κρεμλίνου βρίσκει στην εν λόγω πρακτική μία ανεξάντλητη πηγή κεφαλαίων για την χρηματοδότηση του έργου των πρακτόρων της. Στην περίπτωση άλλωστε σύγκρουσης Ανατολής και Δύσης, τα τεράστια αποθέματα των πλαστών χαρτονομισμάτων θα τίθεντο σε κυκλοφορία, προκειμένου να εξαφανίσουν ταχύτατα την αγοραστική αξία των χρημάτων στις δυτικές κοινωνίες.

Εκτός της παραχάραξης χαρτονομισμάτων πολλές φορές οι ειδήμονες του Πανκόφ καλούνταν να εκμεταλλευτούν τα μέσα που διαθέτουν,

ώστε να φέρουν σε πέρας μία ειδική αποστολή συκοφαντικής δυσφήμισης. Μία τέτοια ευκαιρία τους δίνεται, όταν η εξωτερική πολιτική του σοβιετικού καθεστώτος απαιτεί την άμεση συκοφάντηση του Γενικού Γραμματέα του ΝΑΤΟ Πωλ – Χένρι Σπάακ. Προς επίτευξη αυτού του σκοπού τίθενται επιμελώς υπόψιν των αντιπροσώπων των χωρών της Ατλαντικής Συμμαχίας δύο επιστολές, οι οποίες φέρουν την υπογραφή του υποψήφιου θύματος του Πανκόφ. Σύμφωνα με τις αναγραφόμενες σε αυτές ημερομηνίες η σύνταξή τους πραγματοποιήθηκε κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν ακόμα ο Σπάακ διατελούσε υπουργός των Εσωτερικών του Βελγίου. Απ' την ανάγνωση ωστόσο των δύο εγγράφων αποκαλύπτεται πως ο Βέλγος υπουργός είχε αναπτύξει στενές σχέσεις με την διορισμένη από τους Γερμανούς γαλλική κυβέρνηση του Βισύ, της οποίας την συνδρομή ζητούσε για την σύναψη ξεχωριστής συνθήκης ειρήνης με τις δυνάμεις κατοχής της χώρας εν αγνοία των Συμμάχων.

Ειδικοί γραφολόγοι πιστοποιούν το γνήσιο της υπογραφής του Σπάακ, ενώ ο επιστημονικός έλεγχος των επιστολόχαρτων καταλήγει στο συμπέρασμα πως τούτα τα τελευταία είναι προϊόντα της αγγλικής χαρτοβιομηχανίας κατά την περίοδο του πολέμου. Προϊούσης της έρευνας τα στοιχεία που προκύπτουν δυσχεραίνουν της θέση του Γενικού Γραμματέα του ΝΑΤΟ, κατά συνέπεια οι αμφιβολίες προς το πρόσωπό του πληθαίνουν ολοένα και περισσότερο. Η αξιοπρέπεια κι υπόληψη αυτού αποκαθίστανται εντέλει κατόπιν συντονισμένων προσπαθειών διερεύνησης της υπόθεσης από πράκτορες των δυτικών μυστικών υπηρεσιών. Τούτοι καταφέρνουν να αποδείξουν την πλαστότητα μιας εκ των δύο επιστολών θέτοντας κατά συνέπεια υπό αμφισβήτηση το περιεχόμενο και της άλλης.

Τα πορίσματα της έρευνάς τους θεμελιώνονται επί του παρακάτω συλλογισμού. Μετά την κατάρρευση του Βελγίου ο Σπάακ βρίσκεται αιχμάλωτος στην Γαλλία, απ' όπου δραπετεύει για να καταφύγει τελικά στο Λονδίνο τον Οκτώβρη του 1940. Τούτη η ημερομηνία διαδραματίζει τον πλέον καθοριστικό ρόλο για την αποκάλυψη της αλήθειας, διότι η πλημμελής προσοχή σε αυτήν οδηγεί του πραγματικούς συντάκτες των εγγράφων σε μία σοβαρή ανακρίβεια. Μία από τις δύο ενοχοποιητικές επιστολές έχει τόπο αποστολής το Λονδίνο φέροντας ωστόσο την ημερομηνία 24 Ιουνίου 1940, εποχή κατά την οποία ο Σπάακ βρισκόταν αποδεδειγμένα στην Γαλλία. Οι εκπρόσωποι των χωρών της Ατλαντικής Συμμαχίας αμφισβητούν δίχως

περαιτέρω εξηγήσεις την αυθεντικότητα των δύο εγγράφων κι η πράξη τους αυτή αποκαθιστά ουσιαστικά το προσβεβλημένο κύρος του Γενικού Γραμματέα. Στην περίπτωση του η αποστολή των Σοβιετικών αποτυγχάνει εξαιτίας μιας σημαντικής παράληψης. Εντούτοις οι περισσότερες επιχειρήσεις των προπαγανδιστών του Πανκόφ αποφέρουν το προσδοκώμενο όφελος. Στα πλαίσια των ψυχροπολεμικών εχθροπραξιών αρκετοί πολιτικοί, διπλωμάτες, επιχειρηματίες κι ανώτεροι υπάλληλοι καθίστανται επιτυχώς θύματα στον βωμό της εξυπηρέτησης των συμφερόντων του Κρεμλίνου.

Συμπεράσματα

Μεσούντος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η Οκτωβριανή Επανάσταση δίνει το εναρκτήριο λάκτισμα στην σοβιετική προπαγάνδα, που χρησιμοποιείται αρχικά ως πρόσθετο όπλο για τον πόλεμο, για να εξελιχθεί σ' ένα μοναδικής ισχύος μέσο υποβολής. Σε πρώτο επίπεδο η δράση της αναπτύσσεται σε δύο κατευθύνσεις. Στο εσωτερικό σκοπός της τίθεται η κινητοποίηση τόσο του αγροτικού πληθυσμού όσο και του στρατού, προκειμένου να εξασφαλισθεί η υποστήριξη αυτών στον αγώνα κατά των Λευκορώσων, της Ουκρανίας κι αυτής καθ'αυτής της αντεπανάστασης. Παράλληλα στρέφει το ενδιαφέρον της στο εξωτερικό, όπου καταβάλλονται συντονισμένες προσπάθειες για την εξέγερση των εργατών στα εμπόλεμα κράτη και την ανατροπή του κινδύνου επέμβασης στα γεγονότα της Ρωσίας.

Η σοβιετική προπαγάνδα εκκινεί από τη μαρξιστική θεωρία του ιστορικού υλισμού. Σύμφωνα με αυτήν, αν και τα άτομα δρουν στην βάση ιστορικών συνθηκών που δεν τις έχουν δημιουργήσει τα ίδια, καθώς χρησιμοποιούν το πολιτισμικό δυναμικό που τους έχουν κληροδοτήσει οι προηγούμενες γενιές⁵⁹, η ανθρώπινη κατάσταση συνίσταται στην συνεχή διαλεκτική θέσης κι αντίθεσης με το υλικό αυτό. Εντός αυτού του πλαισίου διαμορφώνεται μία κατάσταση πολέμου που αποτελεί πάγιο φαινόμενο της ανθρώπινης ύπαρξης,

⁵⁹ S. Hall, *Η Νεωτερικότητα Σήμερα*, Σαββάλας, Αθήνα: 2003, σελ.418.

γεγονός που καταδεικνύεται ολοφάνερα στην αδιάλειπτη πάλη των τάξεων. Από την στιγμή όμως που η ανθρώπινη κατάσταση είναι ουσιαστικά αποτέλεσμα της μεταβολής των ιστορικών συνθηκών, η ενσυνείδητη αλλαγή του περιβάλλοντος συνεπάγεται μεταβολή αυτού καθαυτού του ανθρώπινου υποκειμένου. Κατόπιν αυτού η σοβιετική προπαγάνδα καλείται να διαμορφώσει τις κατάλληλες συνθήκες, προκειμένου να επιτευχθεί το ταχύτερο δυνατό ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός, η επίσπευση, κατά το Μάρξ, των «πόνων της γέννας».

Με αφετηρία τα προαναφερθέντα ιδρύεται στην Σοβιετική Ένωση μία κεντρική υπηρεσία προπαγάνδας, στην δομή της οποίας το Κράτος κυβερνά και το Κόμμα ελέγχει και καθοδηγεί. Σύμφωνα με τους μεθοδευμένους μηχανισμούς υποβολής της αγιτηπροπ ο προπαγανδιστής αναλαμβάνει ένα συγκεκριμένο ρόλο. Ενεργεί συνήθως γραπτώς και επιφορτίζεται με την ευθύνη διαφώτισης παρουσιάζοντας πολλές ιδέες σε λίγους ανθρώπους. Από την άλλη πλευρά, την πρόκληση του συναισθήματος της μάζας αναλαμβάνει ο αγιτάτορας. Ο ρόλος του είναι αυτός του δημεγέρτη, που καταβάλλει προσπάθειες για να παρουσιάσει μία ιδέα στους πολλούς διεγείροντας τα πάθη του όχλου. Έτσι ο προπαγανδιστικός αγώνας συντελείται ταυτόχρονα, τόσο σε ιδεολογικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο, σύμφωνα με τον προπαγανδιστικό νόμο της διοικητικής ενότητας.

Ήδη από το 1916 έχει οργανωθεί στην Ρωσία η «Έπιτροπή του Ηθικού Παράγοντα», την οποία ο Κερένσκυ μετατρέπει σε «Έπιτροπή Πολιτικο-ιδεολογικής Διαπαιδαγώγησης». Στις εργασίες αυτής συμπεριλαμβάνονται όλες εκείνες οι προπαγανδιστικές πρακτικές που εξυπηρετούν τις ειδικές εθνικές συνθήκες, ωστόσο προϊόντος του χρόνου οι μπολσεβίκοι τη μεταμορφώνουν σε ένα άρτια οργανωμένο γραφείο πληροφοριών αποτελούμενο από πέντε αυθύπαρκτα τμήματα (Πληροφόρησης, Προπαγάνδας, Αγιτάτσιας, Οργανώσεων και Συντονισμού). Το γραφείο πληροφοριών καθιερώνει μαθήματα για προπαγανδιστές και αγιτάτορες, ενώ παράλληλα αναπτύσσει εντονότατη δράση για την διάχυση πληροφοριών που διευκολύνουν την επίτευξη των σκοπών του Κόμματος. Γραμώντας από τις αρχές του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού το Κράτος

αναλαμβάνει την πληροφόρηση, ενώ στο Κόμμα αναλογεί η αγκυράτσια και η προπαγάνδα. Το προπαγανδιστικό σχέδιο απευθύνεται χωριστά και κατά ειδικό εκάστοτε τρόπο στους αγρότες, τους εργάτες, τους διανοούμενους, τις γυναίκες και προπαντός τη νεολαία. Προς αυτή την κατεύθυνση λαμβάνουν χώρα προπαγανδιστικές έφοδοι σε συνοικίες, χωριά, σχολεία, στρατώνες και εργοστάσια, ιδρύονται λέσχες κι οργανώνονται τουριστικές δραστηριότητες με σκοπό την κομμουνιστική κατήχηση. Κάθε μέλος του Κόμματος καλείται να προσαχτηθεί με οποιοδήποτε τρόπο στο σώμα του περιοδεύοντος προπαγανδιστικού «εργοστασίου».

Στα πρώτα χρόνια της Επανάστασης δίνεται η εντύπωση πως η προπαγάνδα αναπτύσσεται, δίχως να ακολουθείται ένα προμελετημένο σχέδιο δράσης⁶⁰. Οι μπολσεβίκοι δρουν αυθόρμητα επιλέγοντας εκείνες τις μεθόδους υποβολής, των οποίων η εφαρμογή έχει αποδειχθεί αποτελεσματική κατά το παρελθόν. Εντός αυτού του πλαισίου είναι δυνατό ωστόσο να εντοπίσει κανείς την τήρηση θεμελιωδών κανόνων της νεωτερικής προπαγάνδας. Οι Σοβιετικοί χρησιμοποιούν με ιδιαίτερη δεξιότητα το «νόμο της εκάιησης» επιλέγοντας μία σαφή ιδέα, επί της οποίας οικοδομείται ο προπαγανδιστικός μύθος. Με αφετηρία τη μαρξιστική ιδεολογία, η οποία θέτει ως γενική ερμηνευτική αρχή την πάλη των τάξεων, ανάγουν το προλεταριάτο σε κύριο παράγοντα χειραφέτησης της ανθρωπότητας. Την εύρεση της κατάλληλης ιδέας ακολουθεί η πρόκληση της κοινής γνώμης μέσω της πρακτικής των δημόσιων αποκαλύψεων, που συνιστά ουσιαδώς εφαρμογή της «αρχής δυσφήμισης των συνθηκών».

Η ενεργοποίηση του προπαγανδιστικού μηχανισμού ολοκληρώνεται από την συνθηματική γλώσσα, που υποδέχεται πρώτη τον σοβιετικό μύθο. Η ένδεια των προπαγανδιστικών μέσων της επαναστατικής περιόδου αντισταθμίζεται από την δυναμική των συνθημάτων του μπολσεβικισμού, που ανταποκρίνονται άμεσα στις βασικές απαιτήσεις της λαϊκής μάζας. Σύμφωνα με τους αντιπάλους τους, η προφορική κυρίως προπαγάνδα των μπολσεβίκων εξελίσσεται

⁶⁰ P. Kenez, *The Birth of the Propaganda State - Soviet Methods of Mass Mobilization 1917-1929*, Cambridge University Press, Cambridge: 1979, σελ. 9.

σε «ασύστολη δημαγωγία»⁶¹, που έχει ως σύμμαχό της τον αναλφαβητισμό. Αντικειμενά της είναι εκατομμύρια άνθρωποι που διεκδικούν το δικαίωμα να μάθουν να γράφουν και να μετρούν. Τούτοι συνιστούν το πλέον πρόσφορο έδαφος για την επιβολή της ηθελημένης ιδέας μέσω της γλώσσας της προπαγάνδας. Ο Λένιν εγγυάται δημόσια την άμεση παράδοση της γης στους αγρότες, διακηρύσσει την δήμευση της περιουσίας των πλουσίων και την διανομή της στους φτωχούς, την στιγμή που το επίσημο πρόγραμμα του Κόμματος θέτει άλλες προτεραιότητες. Κι όμως το πλήθος παρασύρεται. Τα συνθήματα δεν προκαλούν απλά το φαινόμενο της συναίνεσης, την άκριτη παραδοχή των προπαγανδιστικών ιδεών, αλλά ενσταλάζουν στην ψυχή των ανθρώπων υποκειμένων την αγωνιστική πίστη.

Η γλώσσα διαθέτει άλλωστε την ικανότητα να ανασύρει απωθημένες επιθυμίες. Κατά συνέπεια στην συνείδηση του λαού, τον οποίο ο Ντοστογιέφσκι αποκαλεί στους «Δαιμονισμένους» «θεοφόρο», καθώς «σ' αυτό και μόνο αξίζει να διαδραματίζει τον απόλυτα πρωταρχικό ρόλο εντός της ανθρωπότητας»⁶² η προπαγάνδα συναντά ευρύτατο πεδίο για την καλλιέργεια του μύθου της. Τα ίδια ανθρώπινα υποκείμενα που «επιβιβάζονται στην εμπνευσμένη από τον Θεό τρόικα, για να διασχίσουν τον κόσμο»⁶³ πριν την επανάσταση, είναι το πλήθος που παρασύρεται από τα τεχνηέντως προβαλλόμενα είδωλα των σοβιετικών μηχανισμών υποβολής. Πέραν της χρήσης του «νόμου των υποσχέσεων», τα συνθήματα των μπολσεβίκων εγείρουν το ναρκισσισμό του ρωσικού λαού επιδιώκοντας τη μετουσίωσή του σε μαχητικότητα υπέρ της σοβιετικής ταυτότητας.

Η εξυπηρέτηση της ηθελημένης ιδέας επιβάλλει τον προσδιορισμό επιμέρους στόχων. Σύμφωνα με το «νόμο της εποπτικής αντίθεσης» πρώτος μεταξύ αυτών καθίσταται η περιχαράκωση του προπαγανδιστικού αντικειμένου. Η σοβιετική προπαγάνδα απευθύνεται κατά κύριο λόγο στον ρωσικό λαό, εντούτοις η ίδρυση της Κομμουνιστικής Διεθνούς το 1919 αποβλέπει στην εξάπλωση του μαρξιστικού ιδεολογήματος σε ολόκληρο τον

⁶¹ E. Orlandi, Οι Φάκελοι Mondadori - Λένιν: Τα Υπέρ και τα Κατά, Φυτράκης, Αθήνα: 1972, σελ.116.

⁶² Ντοστογιέφσκι, Οι Δαιμονισμένοι, Gallimard, Παρίσι: 1955, σελ. 267-268.

⁶³ Γκόγκολ, Νεκρές Ψυχές, Albert Michel, Παρίσι: 1948, σελ. 264.

κόσμο. Εντός αυτού του πλαισίου επιτυγχάνεται ο σαφής καθορισμός του «εχθρού», προς τον οποίο καταδικάζεται πάσα υποστήριξη ήδη από το 1905 στην Ίσκρα της 27^{ης} Ιανουαρίου.⁶⁴ Ο «εχθρός» είναι η αστική διανόηση και ο καπιταλισμός, ενώ στον αντίποδα αυτών προβάλλονται τα σοβιετικά είδωλα. Το «Κόμμα», καθώς στην συνείδηση των μελών του ενοικεί το κομμουνιστικό ιδεώδες, η «Επανάσταση» που εγείρει το αγωνιστικό πνεύμα, το «Προλεταριάτο» που καλείται να παραλύσει τους αστούς πολιτικούς προκαλώντας την βίαιη συντριβή της αυταρχικότητάς τους⁶⁵.

Ο Λένιν είναι ο πρώτο «ηγέτης», στο πρόσωπο του οποίου υποστασιοποιείται το υπηρετούμενο δόγμα. Υπό την καθοδήγησή του τα πενιχρά μέσα της Επανάστασης συντονίζονται διοικητικά, προκειμένου να καλλιεργηθεί η κομμουνιστική κουλτούρα, να εμποτισθεί η συνείδηση της «συγχυσμένης αγέλης» απ' τις αρχές που εξυπηρετούν την σοβιετική προπαγάνδα. Την άνοιξη του 1918 άρχεται η εκστρατεία φίμωσης του τύπου από τους μπολσεβίκους. Στη Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη πολλές εφημερίδες κλείνουν ή καταδικάζονται σε πρόστιμα κατά το διάστημα 10 έως 14 Μαΐου. Εφαρμόζοντας την «αρχής της μεροληπτικής ερμηνείας» το σοβιετικό καθεστώς καταπνίγει τις δυσάρεστες φωνές, δίχως να ξεχωρίζει αυτούς που ασκούν κριτική από εκείνους που πραγματικά καλλιεργούν εχθρικά αισθήματα εναντίον της Επανάστασης.

Προς αυτή την κατεύθυνση, η τέχνη οφείλει με την σειρά της να επισπεύσει την λαϊκή κυριαρχία. Η ανέγερση προπαγανδιστικών μνημείων αποβλέπει στην άμεση πρόσληψη του κομμουνιστικού ιδεολογήματος από τις ευρείες μάζες. Σε γενικές γραμμές ό,τι ξεφεύγει απ' τα πλαίσια του σοσιαλισμού απορρίπτεται, γεγονός που καθιστά τον ρεαλισμό την κατεξοχήν έκφραση του σοβιετικού καλλιτεχνικού πνεύματος. Τα προϊόντα του εξπρεσιονισμού, του φουτουρισμού και του κυβισμού δεν προκαλούν καμία ευχάριστη αίσθηση στους μπολσεβίκους⁶⁶, ωστόσο οι συγκρούσεις του Λένιν με τους διανοούμενους της εποχής δεν λαμβάνουν τη μορφή ανέκκλητης

⁶⁴ A. Fontaine, Ιστορία του Ψυχρού Πολέμου, Στρ. Εκδόσεις ΓΕΣ, Αθήνα: 1968, σελ. 19.

⁶⁵ Lénine, Que faire?, Librairie de L' Humanité, Paris: 1925, σελ. 160.

⁶⁶ E. Orlandi, Οι Φάκελοι Mondadori - Λένιν: Τα Υπέρ και τα Κατά, Φυτράκης, Αθήνα: 1972, σελ.142.

καταδίκης, όπως συμβαίνει στα χρόνια που ακολουθούν τον θάνατό του.

Επί Στάλιν κύριο μέσο μαζικής υποβολής είναι ο φόβος, κυρίως η φυσική του μορφή που ενέχει το στοιχείο της «πανταχού παρουσίας». Ο «νόμος των υπόπτων» εφαρμόζεται ευρέως παραλύοντας τα ανθρώπινα υποκείμενα, που δεν είναι σε θέση να γνωρίζουν πού ακριβώς εμφωλεύει ο καταδότης. Το παράδειγμα της ηρωοποίησης του Πάβελ Τροφίμοβιτς Μοροζώφ αποτελεί ενδεικτική περίπτωση της προαναφερθείσας τακτικής⁶⁷. Κατά την διάρκεια της εφαρμογής του προγράμματος της αγροτικής κολεκτίβας του 1932 ο Στάλιν στέλνει στα στρατόπεδα συγκέντρωσης σχεδόν επτά εκατομμύρια αγρότες. Προκειμένου να σώσει τους φίλους του, ο πατέρας του Πάβελ τους προμηθεύει πλαστές ταυτότητες, δίχως να το αποκρύψει απ' τον γιό του, ο οποίος εντέλει τον καταδίδει στις αρχές. Σε ανταμοιβή για την πίστη του στο ιδεώδες του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού ο Πάβελ γίνεται ήρωας της Σοβιετικής Ένωσης. Μετά την καταδίκη του πατέρα του οι αγρότες τον εκτελούν, ωστόσο το καθεστώς τον παραδίδει στην σοσιαλιστική αθανασία εγείροντας ανδριάντες προς τιμή του στη Μόσχα και σε άλλες πόλεις. Κατά τα έτη 1934-1936 ψηφίζονται νόμοι που καταδικάζουν σε βαριές ποινές τους γονείς που δεν καταδίδουν τα παιδιά τους, στην περίπτωση που αντιλαμβάνονται πως η δράση τους αντιβαίνει των σοβιετικών αρχών, ενώ ο νόμος της 9ης Ιουνίου 1939 επιβάλλει ποινή θανάτου σε όποιον έχει γνώση των δραστηριοτήτων των αντιφρονούντων και το αποκρύπτει.

Την ίδια περίοδο η Σοβιετική Ένωση, θεωρούμενη πατρίδα του παγκόσμιου προλεταριάτου, μεθοδεύει επιμελώς την ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος στην έδρα του τελευταίου. Ο πόλεμος της ανατροπής λαμβάνει μία από τις πρώτες θέσεις μεταξύ των ψυχροπολεμικών εχθροπραξιών εφαρμόζοντας πιστά το «νόμου του αιφνιδιασμού». Για τους Σοβιετικούς η ιδέα της αναζήτησης σωτηρίας της εργατικής τάξης εκτός της κεφαλαιοκρατίας κρίνεται ανεδαφική. Κατόπιν αυτού κηρύσσουν τον πόλεμο της υπονόμευσης, αφού προηγουμένως έχουν στρατολογήσει και κατηχήσει επίλεκτα μέλη του

⁶⁷ Ν. Α. Καλογερόπουλος, *Η Προπαγάνδα Μέσον Βιασμού των Λαών*, Σιδέρης, Αθήνα: 1984, σελ. 61

Κομμουνιστικού Κόμματος. Τηρώντας πιστά το «νόμο της διοικητικής ενότητας» μία είναι η κεντρική αρχή που χαράσσει την στρατηγική των πρακτόρων, το Ειδικό Τμήμα Ανατροπής της Υπηρεσίας Κρατικής Ασφάλειας και επικεφαλής αυτού ο Σουσλώφ. Τούτος ο αγώνας εκτός της επικράτειας των Σοβιετικών Δημοκρατιών εξελίσσεται ουσιαστικά σε αντι-προπαγάνδα, σε επιθετική δράση που αποβλέπει στην διάσπαση της συνοχής του αντιπάλου, στην αποσύνθεση του ιδεολογήματος απ' το οποίο εφορμά ο τελευταίος.

Μετά τον Στάλιν η ψυχροπολεμική τακτική της ανατροπής εξακολουθεί να εφαρμόζεται συστηματικά, ενώ παράλληλα αναδύεται ένα νέο είδος προπαγάνδας. Οι Κρούτσεφ, Μπρέζνεφ και Κοσύγιν προβάλλουν συστηματικά την επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο των σοβιέτ καθιστώντας την όργανο προπαγανδιστικής ισχύος εξίσου αποτελεσματικό με την υποβλητική δύναμη των πολιτικών ιδεών. Επιτεύγματα όπως αυτό του Γιούρι Γκαγκάριν χρησιμοποιούνται συχνά για να προκληθεί το σοβιετικό συναίσθημα. Τούτη η νέα μορφή προπαγάνδας διαθέτει περισσότερο τα χαρακτηριστικά της διαφώτισης⁶⁸. Η αγκιτάτσια περιστέλλεται κι οι «πολιτινοφορμάτορες» στρέφουν το ενδιαφέρον τους στους επιστημονικούς κύκλους και την σοβιετική «ιντελιγιέντσια», απ' όπου προκύπτει η θεματολογία του σχεδίου μαζικής υποβολής.

Με την άνοδο του Γκορμπατσόφ στην εξουσία επιχειρείται μία έφοδος επί της βάσης του φιλελευθερισμού, ενώ η σκληροπυρηνική σοβιετική προπαγάνδα των προηγούμενων χρόνων αμβλύνεται για να εκπνεύσει τελικά με την πτώση του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Υπήρξε ωστόσο η αποκαθήλωση του μαρξιστικού ιδεολογήματος η αιτία παύσης των σοβιετικών μηχανισμών υποβολής. Οι υπερασπιστές του κλασικού μαρξισμού υποστηρίζουν πως το 1989 δεν καταρρέει ουσιαστικά το όραμα της αταξικής κοινωνίας του Μαρξ, αλλά η απολυταρχική παραμόρφωσή του, το εκφυλισμένο εργατικό κράτος που έχει οικειοποιηθεί την πολιτική δύναμή του προλεταριάτου. Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 δημιουργείται στην Σοβιετική Ένωση ένα καθεστώς «κρατικού καπιταλισμού», εντός του οποίου «η γραφειοκρατία αποσπά την υπεραξία και ελέγχει την

⁶⁸ W. E. Griffith, *Communist Propaganda στο Images et Propagande, Xxe Siècle*, Casterman-Ciunti, Paris: 1995, σελ.126.

συσσώρευση του κεφαλαίου»⁶⁹ εκπληρώνοντας τον ρόλο που κάποτε επιτελούσε η αστική τάξη. Από την εποχή αυτή και ως το τέλος του 1980 ανδρώνεται ο σταλινισμός, η εξουσία μιας μικρής ολιγαρχίας εγκατεστημένης στην κορυφή των μηχανισμών του Κόμματος, που επιβάλλοντας κεντρικά ελεγχόμενους γραφειοκρατικούς θεσμούς ασκεί απόλυτο έλεγχο σ' όλες τις όψεις της κοινωνικής ζωής. Στην κυρίαρχη αυτή τάξη μία μόνο ομάδα αντιτάσσεται με συνέπεια, ο Τρότσκι κι η αριστερή αντιπολίτευση, πληρώνοντας βαρύ τίμημα: ο Τρότσκι δολοφονείται στην εξορία από σοβιετικό πράκτορα κι οι υποστηρικτές του οδηγούνται στα γκούλάγκ.

Στον αντίποδα του μαρξιστικού προτάγματος για λαϊκή συμμετοχή, έλεγχο από τα κάτω κι ελευθερία στην διαμαρτυρία, ο σταλινισμός υπονομεύει την ύπαρξη της ριζοσπαστικής δημοκρατίας των εργατών, που εγκαθιδρύεται τον Οκτώβριο του 1917 υπό την ηγεσία του Λένιν. Σχεδόν δέκα χρόνια μετά την Επανάσταση η σοβιετική προπαγάνδα τίθεται στην υπηρεσία της μικρής ολιγαρχίας που εκμεταλλεύεται και διοικεί την γραφειοκρατία. Από τότε και μέχρι το 1989 ο επιδιωκόμενος σκοπός των σοβιετικών μηχανισμών υποβολής δεν είναι πλέον η χειραφέτηση της εργατικής τάξης, αλλά η πλήρωση των επιδιώξεων του σταλινικού καθεστώτος. Κι αν καθόλη την διάρκεια των εβδομήντα χρόνων εφαρμογής της η σοβιετική προπαγάνδα δίνει την εντύπωση ενός ενιαίου μηχανισμού, τούτο δεν σημαίνει πως διατηρείται ακέραιη η ήθελήμενη ιδέα που αρχικά την πυροδότησε. Η προπαγάνδα αποτελεί ένα μέσο προς επίτευξη ενός σκοπού. Καλείται να υπηρετήσει την αποστολή που της ανατίθεται, η οποία δεν συνίσταται στην επιλογή των υπηρετούμενων ιδεών, αλλά στην υποβολή της ευρείας μάζας.

Η προπαγάνδα θεμελιώνεται ουσιαδώς επί της πίστης στο μύθο, κατά συνέπεια η παύση της ισχύς αυτού συνιστά το τέλος της. Η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης απελευθερώνει τα περιχαρακωμένα σοβιετικά υποκείμενα επιτρέποντάς τους να συμμετάσχουν στην οικουμενική συνομιλία. Μέχρι το 1989 τούτα γνωρίζουν πολύ λίγα για τον υπόλοιπο κόσμο, στον βαθμό που τους επιτρέπεται η επικοινωνία από το Κόμμα. Η άρση της σοβιετικής

⁶⁹ A. Callinicos, *The Reneging of History: Marxism and the East European Revolutions*, Polity Press, Cambridge: 1991, σελ. 58.

απομόνωσης επιφέρει τη μετάβαση από το τοπικό πλαίσιο αλληλεπίδρασης σε σύνθετα συστήματα παραγωγής και ανταλλαγής πληροφοριών. Κατόπιν αυτού αμβλύνεται η πίστη στην ενιαία σοβιετική ταυτότητα, γεγονός που αποδυναμώνει την ισχύ του μύθου που πλάθει ο προπαγανδιστής γύρω από έναν ολοκληρωμένο και συνεκτικό εαυτό. Η σοβιετική προπαγάνδα, ως φαινόμενο της νεωτερικότητας, συντηρείται από την πίστη στην απόλυτη αλήθεια και όταν τούτη καταρρέει, η αναποτελεσματικότητα των μηχανισμών υποβολής είναι αναπόφευκτη. Όπως κατά την επικράτηση της Επανάστασης ο ρωσικό λαός αποποιείται του μύθου της «Αγίας Ρωσίας» προς όφελος της νέας σοβιετικής ταυτότητας, κατά τον ίδιο τρόπο το τέλος της Σοβιετικής Ένωσης συνιστά ακύρωση του σοβιετικού μύθου, την αποκέντρωση του σοβιετικού υποκειμένου εντός των παγκόσμιων επικοινωνιακών δικτύων.

Επίλογος

Η ανθρώπινη κατάσταση απαιτεί το άτομο, ενώ υπάρχει κι ενεργεί ως αυτόνομο ον, να το κάνει αυτό μόνο επειδή μπορεί να ταυτιστεί με κάτι ευρύτερο, ως μέλος μιας ομάδας, την οποία αναγνωρίζει ασυνείδητα ως «πατρίδα». Κατά την προνεωτερική εποχή η ταύτιση του ανθρώπινου υποκειμένου αποδιδόταν στην φυλή, στην θρησκεία, στην γλώσσα, σε εθνικά κυρίως χαρακτηριστικά που μοιράζονταν από κοινού τα μέλη της κοινότητας. Εντός αυτού του πλαισίου, η παράδοση διαδραμάτιζε σημαίνοντα ρόλο καθιστάμενη ένας τρόπος αντιμετώπισης του χώρου και του χρόνου, που ενέτασσε κάθε ιδιαίτερη δραστηριότητα ή εμπειρία στην συνέχεια του παρελθόντος με το παρόν και το μέλλον. Οι προνεωτερικές κοινότητες συνιστούσαν βαθιά παραδοσιακές κοινωνίες, στους κόλπους των οποίων το παρελθόν αποτελούσε αντικείμενο σεβασμού, ενώ η αξία των συμβόλων αναγόταν στα βιώματα των γενεών που τούτα εμπεριείχαν και διαιώνιζαν.

Η ανάπτυξη των νεωτερικών κοινωνιών δημιουργεί, από την άλλη πλευρά, μία ποικιλία από διαφορετικές «θέσεις» του ανθρώπινου υποκειμένου. Εντός αυτών ο τρόπος ζωής απομακρύνεται απ'τον παραδοσιακό τύπο ομαδικής συμβίωσης, πολλαπλασιάζονται τα συστήματα σημασιών διανοίγοντας την προοπτική σφυρηλάτησης πολλαπλών δυνητικών ταυτοτήτων. Κι αν τούτες οι κοινωνίες διατηρούν σε γενικές γραμμές την συνοχή τους, αυτό συμβαίνει όχι γιατί είναι συνεκτικές, αλλά επειδή οι διαφορετικές ταυτότητες που τις συνθέτουν μπορούν κάτω από ορισμένες συνθήκες να συναρθρώνονται γύρω από κάποια κομβικά σημεία.

Την συνεκτικότητα των νεωτερικών κοινωνιών εξασφαλίζουν κατά κύριο λόγο οι μύθοι, στους οποίους τα ανθρώπινα υποκείμενα πιστεύουν απόλυτα κατά το πρότυπο της απόλυτης πίστης στις προνεωτερικές αλήθειες. Ο δυτικός πολιτισμός αναδύεται μέσα από ένα θρησκευτικό πλαίσιο που δίνει έμφαση στην τελεολογία και την θεία πρόνοια. Κι ενώ ο Διαφωτισμός έρχεται να απορρίψει τούτες τις βεβαιωτικές παραδοχές υιοθετώντας τον Ορθό Λόγο, στην πραγματικότητα αναδιαμορφώνει τις προνοιακές ιδέες, αντί να τις εικτοπίσει. Η βεβαιότητα του θεϊκού νόμου αντικαθίσταται από την βεβαιότητα των αισθήσεων και την πίστη στην εμπειρική παρατήρηση, γεγονός που αποδεικνύει πως η συνείδηση του νεωτερικού υποκειμένου δεν χειραφετείται πλήρως από τους μηχανισμούς που την κατήυθναν στο παρελθόν..

Ένας απ'τους κυρίαρχους μύθους των νεότερων χρόνων είναι η πίστη στην ενιαία ταυτότητα. Η έννοια της ταύτισης δεν αποτελεί εγγενές στοιχείο της ανθρώπινης ιδιότητας, καθώς διαμορφώνεται στα πλαίσια της αναπαράστασης, στους διαφορετικούς δηλαδή τρόπους που φανταζόμαστε τους εαυτούς μας και τους άλλους. Δίχως όμως αυτή η φαντασία υποβάλλεται σε τόσο μεγάλη δοκιμασία, ώστε το άτομο να βιώνει μία βαθιά αίσθηση υποκειμενικού ελλείμματος. Η κοινότητα, ως σύστημα αναπαράστασης, παρήγαγε σημασίες που συνιστούσαν τρόπους συγκρότησης του ανθρώπινου υποκειμένου. Κατά το πρότυπο λοιπόν, της ολοκληρωμένης ταυτότητας των προνεωτερικών χρόνων, στα κοινωνικά τοπία της νεωτερικότητας κατασκευάζεται το παρηγορητικό ιστόρημα της συνεχούς κι αμετάβλητης ταυτότητας από την γέννηση έως τον θάνατο. Κατά τον τρόπο αυτό δημιουργούνται «φαντασιακές» κοινότητες, ιδρυτικά στοιχεία των οποίων είναι οι κοινές μνήμες του παρελθόντος, η επιθυμία κοινού βίου και διαίωσης. Εντός αυτού του πλαισίου αναπτύσσονται έντονοι συναισθηματικοί δεσμοί, που παραπέμπουν στην συμβολική ταύτιση των μελών των παραδοσιακών κοινωνιών.

Το προαναφερθέν περιβάλλον προσφέρεται για γόνιμη ανάπτυξη προπαγανδιστικής δράσης, της οποίας η συνεχής ενίσχυση ως μέσου πολιτικής επιβολής οφείλεται στα συγκεκριμένα δεδομένα της νεωτερικής ζωής. Η δημιουργία μεγάλων εδαφικών κρατών γεννά την ανάγκη έντασης της αφομοιωτικής διαδικασίας εντός των δυτικών κοινωνιών, την οποία καλούνται να υπηρετήσουν οι προπαγανδιστικοί μύθοι. Για την

κατασκευή αυτών αναπτύσσονται διάφορες στρατηγικές αναπαράστασης, οι οποίες αποβλέπουν ουσιαστικά στην δημιουργία κοινών απόψεων περί ταυτότητας. Επιστρατεύονται εικόνες, τοπία, ιστορικά γεγονότα, εθνικά σύμβολα και τελετουργίες που αντιπροσωπεύουν κοινές εμπειρίες, οδύνες και θριάμβους. Έτσι δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην πεζή ύπαρξη του ανώνυμου πλήθους, που συνδέει την καθημερινή του ζωή με το πεπρωμένο μιας ομάδας, συνήθως ενός έθνους, που υπήρξε στο παρελθόν και θα εξακολουθεί να υπάρχει και στο μέλλον.

Ο νεωτερικός προπαγανδιστής δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην καταγωγή και την παράδοση, στην αδιάσπαστη ύπαρξη της ταυτότητας ανεξάρτητα από τις μεταβολές που αντικειμενικά λαμβάνουν χώρα. Τον σκοπό αυτό εξυπηρετεί η κατασκευή ενός ιδρυτικού μύθου, μιας ιστορίας που εντοπίζει την προέλευση της φαντασιακής κοινότητας τόσο νωρίς στο παγκόσμιο χωρόχρονο, ώστε να χάνονται τα ίχνη της στην αχλή του πραγματικού χρόνου. Η προπαγάνδα κατασκευάζει επίπλαστες σχέσεις συγγένειας μεταξύ των ανθρώπινων υποκειμένων, τεχνητά περιβάλλοντα ασφάλειας που τοποθετούνται ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον. Ο προπαγανδιστής επιστρέφει στις δόξες του παρελθόντος επιδιώκοντας να τις εκμεταλλευτεί προς όφελος της μαζικής υποβολής. Αναπαράγει την παράδοση, για να χρησιμοποιήσει τις δημιουργικές της δυνάμεις, ωστόσο την εξισώνει με τον επιβαλλόμενο μύθο, προκειμένου να εξασφαλίσει τη νομιμοποίηση κάθε προπαγανδιστικής ενέργειας.

Η αναβίωση των μύθων του παρελθόντος χρησιμοποιείται ιδιαίτερα από τα ολοκληρωτικά καθεστώτα. Το προπαγανδιστικό σχέδιο του Μουσολίνι εκτυλίσσεται επί του μεγαλείου της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, προκειμένου να εμπνεύσει τους Ιταλούς εμφυσώντας αγωνιστική πίστη και μαχητικότητα για την πλήρωση των πολιτικών του επιδιώξεων. Έτσι όμως στην περίπτωση του Μουσολίνι στην Ιταλία όσο και του Φράνκο στην Ισπανία οι προπαγανδιστικοί μύθοι εθνικής παλιγγενεσίας παραμένουν ρητορικά σχήματα, τα οποία καταφέρνουν να συγκινήσουν μία μειονότητα φανατικών οπαδών. Αντίθετα το έθνος ως φαντασιακή κοινότητα γνωρίζει βαθιά ανταπόκριση στις ευρείες μάζες της χιτλερικής Γερμανίας παρασύροντας τις τελευταίες σ'ένα παρατεταμένο εθνικιστικό ντελίριο με οδυνηρές συνέπειες για τον ευρωπαϊκό κόσμο στο σύνολό του.

Η φαντασίωση της ολοκληρωμένης και συνεκτικής ταυτότητας δεν περιορίζεται όμως σε παρόμοια των παραπάνω παραδείγματα κατασκευής μύθων σχετικών του «εθνικώς ανήκειν». Στους νεότερους χρόνους η ανάγκη ταύτισης των ανθρώπων με μια ομάδα χρησιμοποιείται επιδέξια από την προπαγάνδα για την επιβολή και αποκρουστικότητα ηθελημένων ιδεών. Τον 18^ο αιώνα ο αστικός μύθος πυροδοτεί την Γαλλική Επανάσταση, εξαπλώνεται σ'ολόκληρη την Ευρώπη, για να περιοριστεί στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Την εποχή εκείνη γεννιέται ο σοσιαλιστικός μύθος, που, εκανώντας από το μαρξιστικό ιδεολόγημα και αφού προηγουμένως διέλθει πολιτικών μαχών, της Γαλλικής Κομμούνας και παρατεταμένων απεργιακών κινητοποιήσεων, γιγαντώνεται στην περίπτωση της λενινιστικής προπαγάνδας. Καθόλη την διάρκεια αυτής της περιόδου εκδηλώνεται μια γενικευμένη αντίδραση στον ευρωπαϊκό χώρο ενάντια στις καταχρήσεις της ρασιοναλιστικής και φιλελεύθερης σκέψης του 18^{ου} αιώνα από μία ελίτ προνομιούχων αστών. Τούτη κορυφώνεται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν ο σοσιαλισμός καλείται να αποκαταστήσει περισσότερο δυναμικά από ποτέ τις κοινωνικές αδικίες προσφέροντας ελπίδα σ'ένα πλήθος στερημένο από ευμάθεια και ευημερία, που μοιραία αφήνεται να κατακτηθεί από το μύθο του.

Σε όλες τις προαναφερθείσες περιπτώσεις η προπαγανδιστική μυθοπλασία ανακαλεί απωθημένες επιθυμίες, των οποίων ευαγγελίζεται την ικανοποίηση. Οι εικόνες, τα τραγούδια, η ρητορική τέχνη, οι σημαίες και οι παρελάσεις προσπαθούν προσωρινά να γεφυρώσουν την απόσταση ανάμεσα στον πόθο και την πλήρωση αυτού λειτουργώντας ως μέσα φαντασιακής βίωσης του επιδιωκόμενου σκοπού εν αναμονή της επίτευξής του. Έτσι επιτυγχάνεται ο ψυχοδιαφογητικός συντονισμός των ανθρώπινων υποκειμένων, ενώ παράλληλα επισπεύδεται η είσοδός τους στον αγώνα της κατάκτησης των προπαγανδιστικών ζητουμένων, δίχως να λογαριάζεται το τίμημα. Κύριος σκοπός του προπαγανδιστή είναι να υποβάλλει το κοινό, να εγείρει το συναισθήμα της ευρείας μάζας πλάθοντας όνειρα για λογαριασμό της, προκειμένου να μεθοδεύσει κατόπιν την αποπλάνησή της.

Εντούτοις αυτή καθαυτή η πρόκληση του συναισθήματος δεν επιφέρει πάντοτε αρνητικά αποτελέσματα. Τα συναισθήματα υπήρξαν εξάλλου τα μεγάλα κίνητρα των λαών για την δημιουργία όλων όσα

συνιστούν την λαμπρότητα των τεχνών και το μεγαλείο των πολιτισμών. Ο λογικός συλλογισμός δεν κατάφερε ποτέ να παρασύρει την ανθρωπότητα στο μέτρο της ορμής και της τόλμης που την ξεσηκώνουν οι χίμαιρες. Είναι η επιθυμία πραγμάτωσης των πιο παράλογων παρορμήσεων που συντηρεί τα μεγάλα ανθρώπινα όνειρα, δίχως τα οποία η ανθρώπινη ύπαρξη θα ήταν αφόρητη. Σε καρδιές που λιμοκτονούν για ιδανικά, θρησκευτικές, πολιτικές και κοινωνικές ψευδαισθήσεις παρέχουν αφειδείς υποσχέσεις προσφέροντας μερίδιο στην ελπίδα. Αυτός ακριβώς είναι ο λόγος ύπαρξης των θεών και των ηρώων, για τους οποίους οι άνθρωποι χτίζουν βωμούς και ναούς, ανεγείρουν μνημεία κι αποκαλύπτουν αγάλματα.

Οι χίμαιρες τρέφουν τα ανθρώπινα υποκείμενα, όμως η ανεπαίσθητα μεθοδευμένη εκμετάλλευσή τους κατά τρόπο μακαβελικό σε συνδυασμό με την πρόκληση του ομαδικού «στερεότυπου της κατάκτησης» καθίσταται ένα προπαγανδιστικό όπλο ανυπέρβλητης ισχύος. Εντός αυτού του πλαισίου ορίζεται η «καλή κοινότητα», που επιδιώκει πάση θυσία την κυριαρχία, δίχως τούτη να απορρέει από ορθολογική εκτίμηση ή κανόνες δικαίου. Κατόπιν αυτού πίσω από τον προπαγανδιστικό μύθο που θεμελιώνεται λ.χ. επί της επιστροφής στο ένδοξο παρελθόν, συγκαλύπτεται ο αγώνας κινητοποίησης για τον εξαγνισμό μέσω της αποβολής των μισρών «άλλων», που απειλούν την υποτιθέμενη συνοχή της κυρίαρχης ομάδας κι ανακόπτουν την λαμπρή της πορεία προς το μέλλον.

Ο «εχθρός» υπαγορεύει την ανάγκη ομαδοποίησης κι υποταγής στον ηγέτη, επομένως η ύπαρξή του καθίσταται απαραίτητη προϋπόθεση για την καλλιέργεια προπαγανδιστικών μύθων. Οι δημαγωγοί κι οι αγριότερες διαθέτουν αρκετό κυνισμό για να διαχειριστούν μέχρι τέλους το παιχνίδι του φόβου και της εχθρικής απειλής. Εφαρμόζουν αδιάστατα την τεχνική της εχθρότητας και των προκαταλήψεων. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο υποβιβασμός του ανθρώπινου πνεύματος σε στερεότυπα, σε αυταπόδεικτες ιδέες που όποιος τολμά να αμφισβητήσει βρίσκεται αυτομάτως στο κοινωνικό περιθώριο, και η προθυμία του σπρωγμένου από τεχνηέντως προβαλλόμενες μυθολογίες ατόμου να ταξινομεί τους ανθρώπους σε «δικούς του» και ξένους αποτελεί εχέγγυο επιτυχίας της προπαγανδιστικής δράσης. Εντός του τεχνητού κλίματος ομαδικής

υποβολής, όταν επισείονται κίνδυνοι, ο αρχηγός ενσαρκώνει την προστατευτική πατρική φιγούρα, ενώ ο επιδέξια προβαλλόμενος μύθος αποτελεί μέσο επαναφοράς στο ασφαλές περιβάλλον της χαμένης κοινότητας.

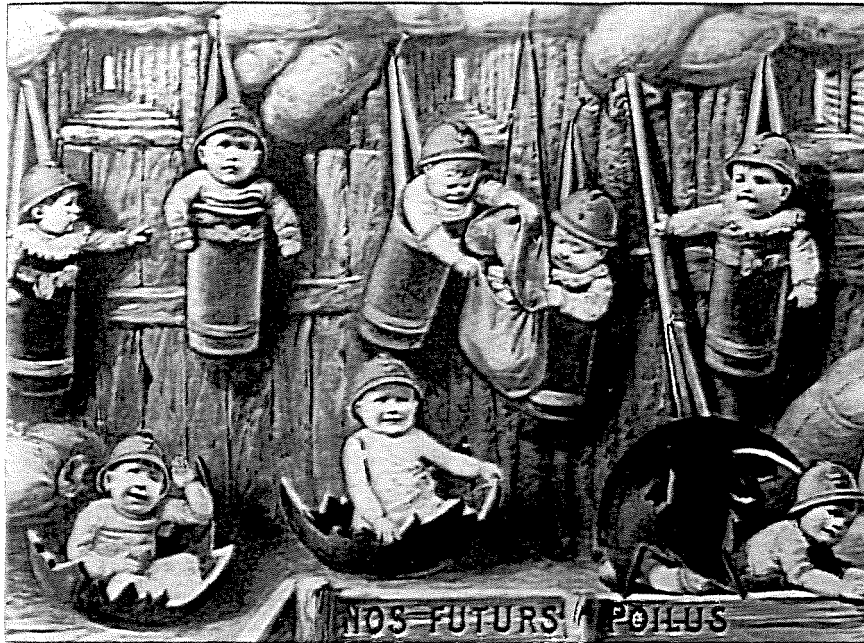
Άγγλοι στρατιώτες φωτογραφίζονται με Γερμανό αιχμάλωτο στο πεδίο της μάχης του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Οι στρατιωτικές φωτογραφίες χρησιμοποιούνται ως επί το πλείστον μετά το 1918 για να ανασύρουν αναμνήσεις από το πολεμικό μέτωπο, οι οποίες είναι σε θέση να αναζωπυρώσουν αισθήματα πατριωτισμού. Ph © Arcives Casterman

Σκίτσο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου
που καταγγέλλει την λογοκρισία της ιταλικής
μοναρχίας στις κριτικές του σοσιαλιστή
Scalarini. Ph © Archives Giunti

Ιταλικές γραβούρες του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στις οποίες απεικονίζονται τα εθνικά
σύμβολα της Γαλλίας (κόκορας) και της Γερμανίας (αετός) της περιόδου 1914 – 1918.
Ph © Musée d'Histoire Contemporaine/BDIC

Χιουμοριστική γαλλική carte postale της περιόδου 1917-1918. Εντός του πλαισίου της αγωνιστικής πίστης των Γάλλων τοποθετείται η γέννηση παιδιών ως ακόμα ένα μέσο προσφοράς στην πατρίδα.

Ph © J.-L. Charmet

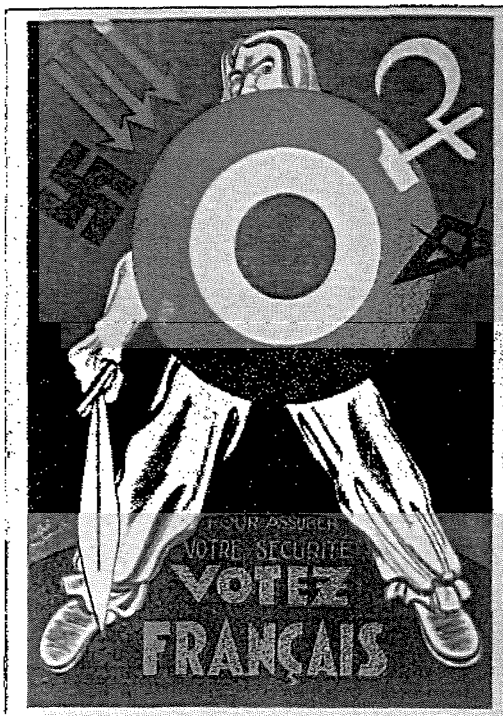
Εικόνα που εντάσσεται στην γαλλική εκστρατεία υπέρ της εθνικής άμυνας της χώρας κατά την διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Η φτερωτή νίκη προστατεύει με το ξίφος της την πατρίδα, για την απεικόνιση της οποίας χρησιμοποιείται η αλληγορία της Παρθένου με το Θείο Βρέφος.

Ph© Musée d'Histoire Contemporaine/BDIC

Αντιμιλιταριστικό γαλλικό σκίτσο του 1917 που χρησιμοποιεί την αλληγορία της Σαλώμης, για να εκφράσει την ματαιότητα του πολέμου και της θυσίας αθώων στα πεδία των μαχών.
Ph© Musée d'Histoire Contemporaine/BDIC

Salomé - 1917 -

Εικόνα του 1936 που δημοσιεύεται από τον τύπο της δεξιάς στην Γαλλία.
Ph © J.-L. Charmet

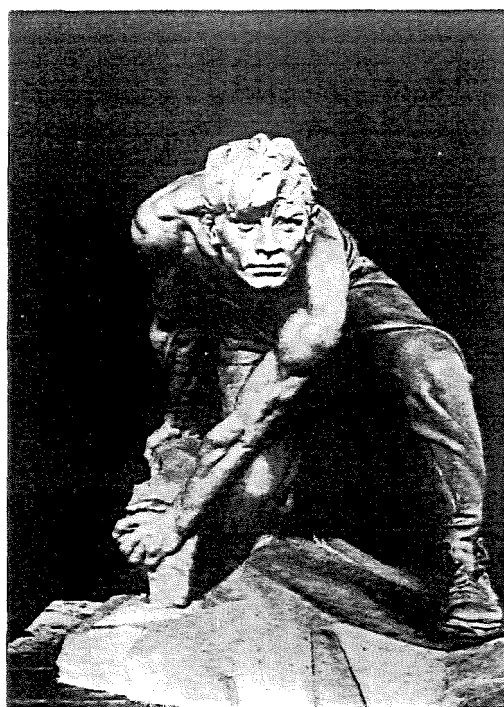
Φωτογραφικό στιγμιότυπο από την ομιλία του Λένιν στις 5 Μαΐου 1920. Στην δεξιά πλευρά του πόντιουμ διακρίνονται οι Τρότσκι και Κάμενεφ, δύο επιφανή μέλη του Συμβουλίου των Κομισάριων του Λαού.

Ph © Keystone/T

Μετά την άνοδο του Στάλιν στην εξουσία η πρώτη φωτογραφία αντικαθίσταται από την παραπάνω, στην οποία απουσιάζουν οι δύο πολέμιοι του νέου σοβιετικού ηγέτη.

Ph © Archives Giunti

Η τέχνη στην υπηρεσία της Επανάστασης. Η σοβιετική εκδοχή του μοντέρνου ανθρώπου. Τίτλος του έργου: « Μόνο όπλο του εργάτη είναι η πέτρα». Ph © Collection Viollet/T

Δύο αφίσες της σοβιετικής προπαγάνδας. Η αριστερή είναι του 1920 και το θέμα της αφορά στην χειραφέτηση των γυναικών και την δυναμική εμπλοκή τους στον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Η δεξιά είναι του 1930 και προβάλλει τον σοβιετικό τεχνολογικό εκσυγχρονισμό.

Ph © Musée d'Histoire d Histoire Contemporaine / BDIC

Επίσημη φωτογραφία των Λένιν και Στάλιν του 1922. Η εικόνα του τελευταίου έχει υποστεί τεχνικές εξωραϊσμούς. Το νεαρό πρόσωπο κι η απαστράπτουσα στολή του σοβιετικού ηγέτη ενδυναμώνουν την πίστη στο πρόσωπό του.

Ph © L'Humanité/Keystone

Φωτογραφία της δεκαετίας του 1930. Ο Στάλιν ατενίζει το μέλλον στραμμένος προς τα δεξιά, προς τον εχθρό, ενώ η στάση του σώματός του αποπνέει δυναμικότητα και σιγουριά.

Ph © L'Humanité/Keystone

Το πορτραίτο του Καρλ Μαρξ πάνω σε Ουγγρικό κουτί σπέρτων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η πολιτική εισέρχεται ανεπαίσθητα στην καθημερινή ζωή.

Ph © J.-L.Charmet

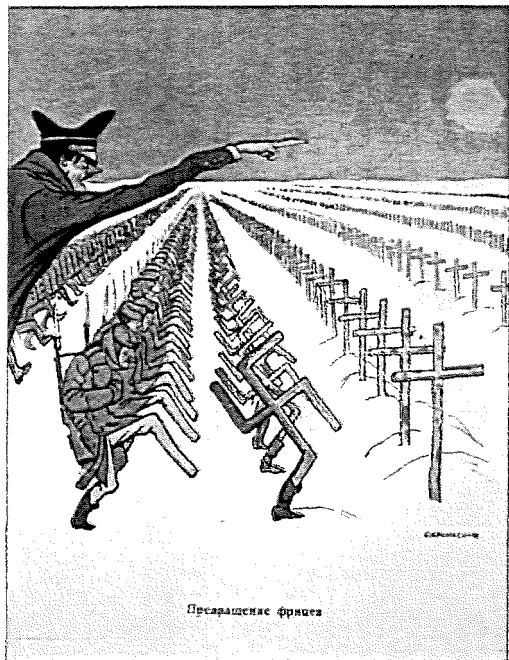

Σοβιετικό πιάτο του 1923 που φέρει παράσταση εμπνευσμένη από τις νίκες του Κόκκινου Στρατού κατά την περίοδο 1918 - 1923. Ph © Musée d'Histoire d'Histoire Contemporaine / BDIC

Αφίσα σοβιετικής αντι-προπαγάνδας του 1942 στην οποία παρουσιάζεται ο Γερμανός κατακτητής ως σαδιστικό ανθρωπόμορφο τέρας.

Ph © Musée d'Histoire d'Histoire Contemporaine / BDIC

Σοβιετική γελοιογραφία του 1941 που φέρει τον τίτλο «Η μεταμόρφωση των Φριτζ».
Ph ©Musée d'Histoire Contemporaine/BDIC

Γελοιογραφία του 1954 που δημοσιεύεται στην σοβιετική εφημερίδα Κροκοδιλ, όπου απεικονίζονται χιουμοριστικά οι έντονες πιέσεις της Αμερικής στην Γαλλία για την υπογραφή του Συμφώνου του Λονδίνου, καθώς κι ο φόβος επανάκαμψης του γερμανικού στρατού με το πρόσχημα της ευρωπαϊκής άμυνας.

Ph © J.-L. Charmet

Πολιτική αφίσα συντηρητικής οργάνωσης που συκοφαντεί τους μπολσεβίκους εν όψει των γαλλικών βουλευτικών εκλογών του 1919. Με αυτήν εγκαινιάζεται μία συνήθης θεματογή πολιτικών αφισών, αυτή «του ανθρώπου με το μαχαίρι ανάμεσα στα δόντια».

Ph© Musée d'Histoire Contemporaine/BDIC

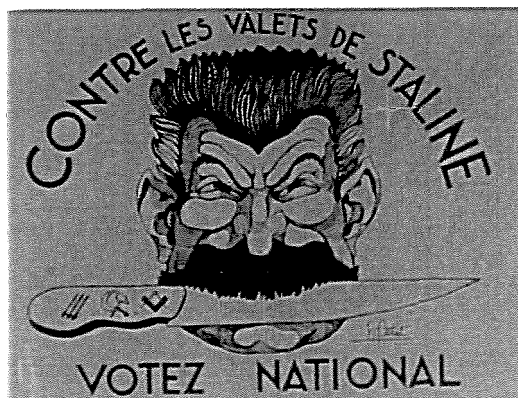

Την 1^η Μαΐου 1919 διαδηλώνουν στο Παρίσι οι εργάτες εκφράζοντας την υποστήριξή τους στην Οκτωβριανούς Επαναστάτες, ενώ κρατώντας μαχαίρια με τα δόντια τους απαντούν ειρωνικά στις συντηρητικές οργανώσεις.

Ph © Collection Kharbine/Edimédia

Το θέμα του «ανθρώπου με το μαχαίρι ανάμεσα στα δόντια» επανέρχεται πολλές φορές σε πολιτικές αφίσες, προκειμένου να απεικονισθεί παραστατικά ο «εχθρός», όπως στην περίπτωση της αφίσας του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος εν όψει των εκλογών του 1936...

...αλλά και στην περίπτωση προπαγανδιστικής αφίσας εθνικο-δημοκρατικών κύκλων που καταγγέλλει την κομμουνιστική βία.

Ph© Musée d'Histoire Contemporaine/BDIC

Φωτογραφία γερμανικής προπαγάνδας κατά την διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η οποία επιδιώκει να διασκεδάσει τις φήμες κακής μεταχείρισης εις βάρος των κατακτημένων λαών από τους Γερμανούς. Ph © Archives Casterman

Αφίσα χιτλερικής προπαγάνδας του 1940 που κυκλοφορεί στην Γαλλία, προκειμένου να καλλιεργήσει εμπιστοσύνη στο πρόσωπο των κατακτητών. Ph © Archives Casterman

Νεαρές γυναίκες διανέμουν φυλλάδια υπέρ του Εθνικού Κόμματος στο Βερολίνο λίγο πριν τις εκλογές του 1919.

Ph © Ph © L' Illustration/Sygma

Φωτογραφία του 1933. Η απασχόληση εντός ενός εργαστηρίου κατασκευής ομοιωμάτων του Φύρερ. Η χιτλερική προπαγάνδα στήνει μία ολόκληρη βιομηχανία που υπηρετεί πιστά τα ναζιστικά συμφέροντα.

Ph © L' Illustration/Sygma

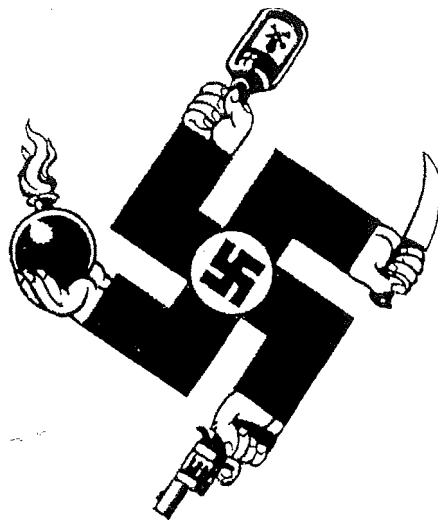
Φωτογραφία του 1933. Η σημαία του Γκοττφράντ Χίτλερ, το κατεζοχόν έμβλημα της χιτλερικής προπαγάνδας, αναρτάται στα παράθυρα σχεδόν όλων των κτιρίων σε προάστιο του Βερολίνου.

Ph © L' Illustration/ Sygma

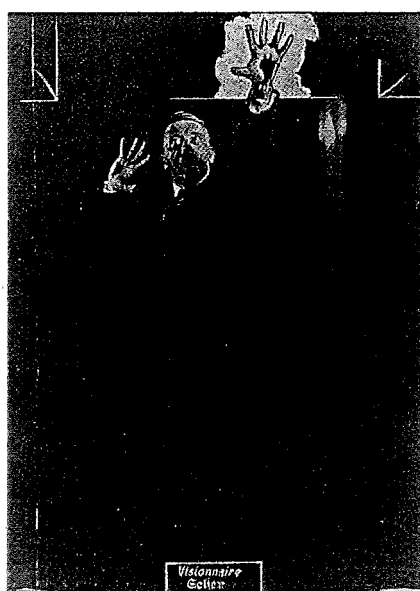
Αντιναζιστική διαδήλωση μπροστά στο Αγγλικό Κοινοβούλιο στις 8 Απριλίου 1933. Το αντιφασιστικό κίνημα εκφυλίζει τα προπαγανδιστικά σύμβολα των Ναζί, προκειμένου να υπονομεύσει την δυναμική τους, ωστόσο αιχόμα κι η αρνητική χρήση αυτών είναι πολλές φορές σε θέση να ενδυναμώσει την ισχύ τους.

Ph © L' Illustration/Sygma

Ανώνυμη γερμανική καρικατούρα της ναζιστικής σβάστικα του 1933.

Ph © Archives Casterman

Μετά την αποφυλάκισή του ο Αδόλφος Χίτλερ ποζάρει το 1925 στον φωτογραφικό φαιό του Χένριχ Χόφμαν εξασκώντας τις δεξιότητές του στην εκπομπή υποβλητικών μη λεκτικών μηνυμάτων. Ph © Keystone

Ο Μουσολίνι εν δράσει. Ο αποκαλούμενος από τους φανατικούς υποστηρικτές του «Καίσαρα» (φωτ.1926) φωτογραφίζεται με καλοκαιρινή περιβολή για να προβάλλει την καλή φυσική του κατάσταση (φωτ.1923), κηρύσσει στις 20 Φεβρουαρίου του 1935 την έναρξη των εργασιών κατεδάφισης των κτιρίων της περιοχής όπου ανεγείρεται το Foro Italico, ποζάρει το 1940 εν είδει «καπετάνιου» έτοιμου να κυβερνήσει τον ιταλικό λαό, λίγο πριν εκφωνήσει τον λόγο του στην πόλη Τέρονι της Ιταλίας. Ph © Archives Giunti

Στιγμιότυπο της ομιλίας του Γκαίμπελς
κατά την διάρκεια ναζιστικής συγκέντρωσης στις
9 Μαρτίου 1932.

Ph © Archives Giunti/T

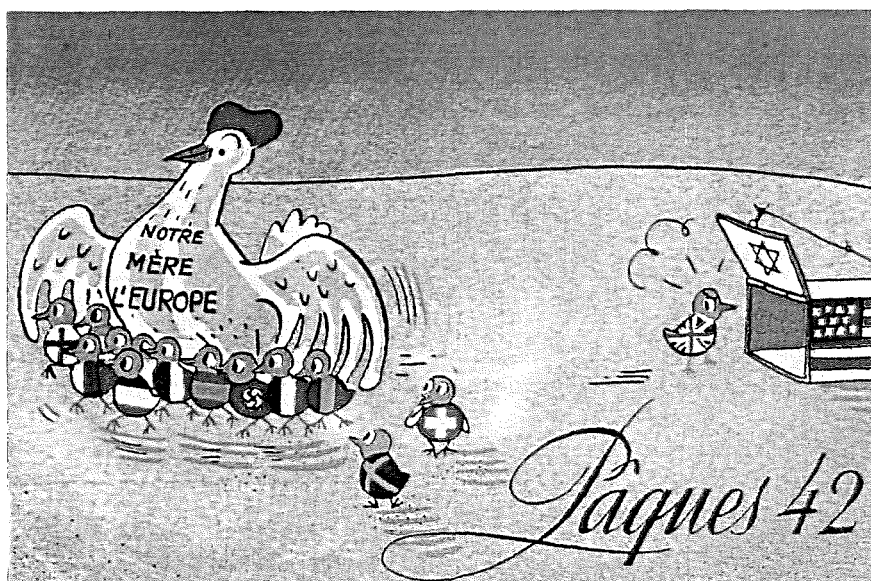
Η επίσημη αφίσα των Ολυμπιακών Αγώνων
του 1936 στο Βερολίνο.

Ph © Archives Casterman

Σκίτσο γερμανικού βιβλίου του μεσοπολέμου, που προορίζεται για παιδιά 5 έως 10 ετών. Σε αυτό προβάλλεται παραστατικά η αρνητικά φορτισμένη στερεότυπη αντίληψη εις βάρος των Εβραίων, ο προσεταιρισμός των οποίων γίνεται μόνο προς ικανοποίηση οικονομικών συμφερόντων.

Ph © Casterman

Πασχαλινή γαλλική carte postale του 1942, στην οποία η χιτλερική προπαγάνδα χρησιμοποιεί επιδέξια το μύθο της νέας Ευρώπης. Το ΙΙΙ Ράιχ απεικονίζεται ως ιδρυτικό στοιχείο της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Με αυτό συντάσσονται οι περισσότερες χώρες, γεγονός που οδηγεί από αντίδραση την Αγγλία στην αμερικανική παγίδα, πίσω απ' την οποία υποκρύπτεται εβραϊκός δάκτυλος.

Ph© Musée d'Histoire Contemporaine/BDIC

Στις 6 Οκτωβρίου 1938 προβάλλεται από τα μέσα χιτλερικής προπαγάνδας η αριστερή φωτογραφία, στην οποία απεικονίζεται η ενθουσιώδης υποδοχή του Φύρερ από τους κατοίκους της περιοχής του ποταμού Όρζε της Τσεχίας. Μεταξύ αυτών μία γυναίκα με δάκρυα στα μάτια χαιρετά τον Γερμανό ηγέτη. Υστερα από επτά μέρες δημοσιεύεται στην εφημερίδα New York Sun η δεξιά φωτογραφία, στην οποία έχει απομονωθεί τούτη η γυναίκα, φέροντας την εξής λεζάντα: «Εξαναγκασμένη να προβεί σε ναζιστικό χαιρετισμό η γυναίκα κλαίει για την κατάσταση των Τσέχων». Στις 27 Οκτωβρίου καταχωρούνται στα φύλλα των γερμανικών εφημερίδων οι δύο φωτογραφίες σε αντιδιαστολή, ως μια μόρφη καταγγελίας της απόπειρας παραπλάνησης της κοινής γνώμης από τους πολέμιους του χιτλερικού καθεστώτος. Ph © Keystone

Στο άντρο της καπιταλιστικής προπαγάνδας τα αποτελέσματα των αμερικανικών προεδρικών εκλογών της 12ης Νοεμβρίου 1952 ειφωνούνται από δημοσιογράφους σε όλες σχεδόν τις γλώσσες του κόσμου.

Ph © Keystone